

Дорога, з якої не зійти

Біографію людини можна вмістити у кілька рядочків: народився, пішов до школи, працював, зібрався... Що — помирати? Коли пишеш автобіографію, то здається, що все твоє минуле — лише передумова того, що іще збираєшся зробити. Але в тій передумові уже так багато зібралось вартого хоч би власної уваги, аби перебирати, з'являти, брати щось цінне, однак не відкидати нічого, бо все те — твоє, бо в кожному твоєму епізоді, кожній деталі тебе бачили або ти здавався таким, отже, в сукупності то і є ти сам. З відстані часу здаються не випадковими випадковості, символічними збіги, закономірними недоречності, възкливилт дрібниці. Водночас переконуєшся в суєтності багатьох переживань, бо плин часу несе не лише тебе, щодня народжуючи тривожні початки і печальні фінали. І в тому плинні важливо, не втрачаючи свого обличчя, не забувати, що будь-яке інше так само вбирає в себе власний, окремиий, а тому так само унікальний світ.

Мій світ розпочинався того дня, коли німців вибили із села (майже хутора) Буди, на півдні Київщини. До завершення Корсунь-Шевченківської операції ще було кілька тижнів, село перед цим не раз переходило з рук у руки, згоріло дотла, вціліло лише кілька хат під залізом, в т.ч. і наша, зведена дідом на початку століття на гроші, зароблені восьмирічним шахтарюванням. Як і на початку війни, наша чимала сім'я — батько й мати, дід і баба, четверо дітей разом з близькими та сусідами ховалися в погребі та бліндажі, викопаному передбачливим дідом на обніжку неподалік двору.

Ще до мого народження, перед Різдом, передова танкова рота втратила одну бойову машину на горі між Будюю і Кислівкою, на найвищому місці, де колись стояла церква, котра і дала горі назву — Церковна. Підбитий танк довго залишався символом тривоги, пригадується острах, з яким діти обходили це місце вночі, після кіно повертаючись від клубу в Кислівці і пам'ятаючи, що в стволі нібито є невикористаний снаряд. Проте вдень танка не лякалися ні дорослі, ні діти. Хлопчаків він обдарував стрибками з бортових фрикціонів, господарів — траками і пальцями гусениць. Траки клялися в подвір'ях перед порогами, з пальців коваль Аркадь робив на замовлення добрі зубила. Коли на початку п'ятдесятих танк різали автогеном на брукхт, він складався скоріше з тих частин, яких не можна було або розібрати, або підняти.

Сільраду відновили через два тижні після звільнення, і того ж дня мене записали до книги реєстрації. У секретаря сільради досвіду, мабуть, іще не було, і датою мого народження стало 29 лютого 1944 року. Мені доводилося читати немало характеристик і політичних прогнозів щодо себе, прогнозів, зроблених на основі гороскопа, вони іноді здавались точними через їх звичну універсальність, хоч за основу гороскопа бралось не мєє сузір'я.

У нашій великій сім'ї на руки матері, єдині жіночі руки, лягала найтяжча праця. Батько засвіт збирався до заводу, де він працював столяром- модельщиком. Шлях неблизький — сім кілометрів в один бік, сім — увечері (взимку те означало — вночі) додому. Так майже сорок років. І хоч ми всі — чоловіча частина сім'ї — бралися до своїх розподілених обов'язків: дід тримав у порядку хлів та кришив бур'ян, рубав дрова, старші брати порали разом з матір'ю город, носили з левад та лісу паливо, я пас корову, — все одно матері було тяжко. Ланка, город, прання, все, що зв'язане з полотном, — від конопель до відбілювання, а ще піч, піч, піч... У моєму житті були чималі періоди, коли доводилося кухарювати на сім'ю. Не просто приготувати на трьох-чотирьох чоловіків, та складніше продумати, передбачити, що саме готувати. Як же було матері щоразу орієнтуватись на десяток «молотників» у непрості сорокові - п'ятдесяті роки! Не дивно, що ночами вона стогнала від болю в руках, стримуючись, щоб не розбудити когось з тих, хто спав на трьох ліжках, топчані, долівці.

Можливо, то лиш моє враження, але в житті мені не траплялося зустріти іншу, крім батька, людину, яка б так добросовісно і тяжко працювала... на інших (родичів, знайомих, земляків, відріток за дрова, жом, оранку городу тощо). Не пригадую, щоб хто-небудь платив за батькову роботу, але скільком односельцям зробив він столи, стільці, ліжка, шафи, двері, скільком склив вікна, доглядав бджіл! В ньому дивно поєднувалась доброта і впертість, довірливість і практицизм. На похороні батька один з товаришів найстаршого брата висловився, на мій погляд, точно: «У цій сім'ї ніхто і нікому не заздрив...»

У сім'ї панував культ праці й навчання. Малограмотні батьки мали навчання дітей за святість. Сини віддачували відмінними успіхами. А оскільки в школі йшли з дворічним інтервалом, то мені, найменшому, природно, можна було ще до п'яти років навчитися читати і писати, запам'ятати вірші, а ставши школярем, з лету засвоювати все, що говорив учитель у нашому спареному — 1-3 класі.

Оскільки батьки постійно були зайняті роботою, нашим вихованням до певного часу займався дід. Метода його була спартанська, ближча до домострою. Пройшовши через тяжкі життєві університети: сирітство, найми, солдатчину та війну, шахту, самостійне господарювання, часи громадянської війни, колективізації, голоду і знову війни, він філософськи, зі стриманістю ставився до суєтності буття, з недовірою сприймав чергові переміни, залишався, як говориться, «собі на умі». Справедливий і строгий, незалежний в поведженні, він користувався повагою односельців, чому сприяла його грамотність, життєвий досвід, а ще знамените володіння гармонією. Мені доводилось бачити різних гармоністів, і чомусь майже їм усім властивою була своєрідна душевна розхристаність. Дід же ніколи не здавався, кажучи його словами, «ухарь-купцом», нікому не дозволяв лізти в душу, жодного разу не був напідпитку (до речі, як і мій батько). Худорлявий, високий, дужий, коментуючи різні події, дід іронічно посміхався у сиві вуса, ніби про себе ставив крапку в оцінці (залежно від неї) словами: «Казна-що...», «Гм... сволота...», «І-і-і вже!»... Останнє, наприклад, означало, що він залишається при своїх переконаннях, не хоче витратити час на суперечку, а краще знову піде до своєї безконечної роботи і вже там, про себе, продовжить уявний спір, зміст якого навряд чи буде зрозумілий зі слів, що прориватимуться назовні: «Подумаєш?»... «Самообкладання, хм!», і ще менше зрозуміле із вершини його лайки — «Чортової чуми стерво!». І так, аж доки в роботі не замутиче якусь із своїх незліченних мелодій.

Між іншим, запозичене, напевне, у діда уміння переключитися, неадекватно відреагувати на предмет конфлікту не раз виручало мене у спілкуванні з неврівноваженими людьми.

— Скажіться нада! Я думала, що він робитиме після того гвалту... — говорила стишено секретарка учбової частини, котра хвилиною тому мало не під стіл ховалася від хвилі гніву, які переливалися на мене від однієї з викладачок, що звикла за багато літ зловживати своїм привілейованим становищем. А тут... якийсь безвусий... примушує її стати в ряд з іншими, робити за правилами. Міниться в лиці і мій колега, Ігор Данилович, що завідує відділенням електрифікації, а я в нервовому постукуванні пальцями ловлю дідову мелодію, підкріплюю її кобзаревим:

Нехай буде отакечки,

Сидіть діти у запічку... —

*щоб через хвилину зайнятися
відкладеною справою.*

Школа дала мені почуття побратимства і причетності до Батьківщини. Три постаті учителів ніби нанизували ці відчуття на всі шкільні роки. Арійон Михайлович — мій перший учитель у початковій школі та класні керівники Андрій Романович у семирічці і Анатолій Лукич у Ківшо-ватській середній. Викладачі мого улюбленого предмета — математики. Підтягнуті, недавні військові, вони такими молодими і залишаються в пам'яті. В підлітковому віці різниця у рік або кілька років помітна особливо, але я ніколи не

відчував стосовно себе зверхності чи кепкування однокласників. Пояснювалося те, мабуть, легкістю у навчанні та авторитетом старших братів, що так само без зубріння по праву вважалися сильними учнями, а найстарший Василь уже працював інженером.

Його приклад, а ще новачки в шкільництві, учнівська виробнича бригада, вивчення комбайнів привели мене до сільськогосподарської академії. Мені виповнилось лише шістнадцять років, але права комбайнера та два сезони роботи на жнивях копнувачем та помічником комбайнера давали деку перевагу навіть перед старшим братом Віктором, що після обов'язкового дворічного відробітку став моїм однокурсником. Академію вважав одним з кращих інститутів, згодом мав нагоду не раз переконатися, що це справді так. Уже будучи головою Верховної Ради, з чистою совістю добивався статусу національного своєму вузу.

Шкільні і студентські роки супроводжувалися не системною, але все-таки потужною самоосвітою. Тому сприяла література, перечитано майже все, що було в шкільних та сільській бібліотеках, у вузівській «читалці», захоплення періодом декабристів, поезією шестидесятників, прекрасною серією ЖЗЛ, світовою літературою. Більше двадцяти років моїми постійними супутниками були «Юность», «Москва», «Літературна газета», «Вітчизна», «Дніпро», «Всесвіт». Близькі за інтонацією і тепер мені твори Дімарова, Григорія і Григора Тютюнників, Кудієвського, Паустовського, Джека Лондона, Стельмаха, Распутіна, Драйзера, Ас-таф'єва, домашніми стали Гашек, Ільф і Петров, залишилося відчуття хвилювання від прочитаних у дитинстві десятків пригодницьких книжок, найглибший слід від Жуля Верна, Ф. Купера, «Старої фортеці» Беляєва, «Молодості» Бойченка та «Школи» Гайдара.

У шестидесятих роках здавалося звичайним захоплення поезією. Ритміка Роберта Рожественського видається мені і тепер винятковою, серед сучасної української поезії вирізняю Ліну Костенко, Андрія Малишка, Бориса Олійника та Михайла Шевченка. Тарасових рядків знаю багато напам'ять. Небайдужість до поезії привела мене в літстудію при університеті, керовану Петром Кононенком, де в авторському виконанні звучали твори початківців (і не лише) Володимира Підпалого, Володимира Забаштанського, Світлани Йовенко, де витав дух Василя Симоненка. Зусиллями Петра Кононенка погоджено було зарахування мене на другий курс філфаку, протє роздуми початкуючого інженера переважили: «сіряків» в українській літературі вистачить і без мене. Пізніше багато разів знаходив тому підтвердження, хоч, на правду, сумнів від свого рішення не полишав ніколи.

Духовна розкутість, триумф космонавтики, післякультурівська відлига, кавеєпівські експромти... То був час провесіння, молоді відчайдушності, котра мало не коштувала мені вузівського диплома після виступу на молодіжному вечорі зі своїм віршем про... молодість, іноземців, сутність патріотизму. Будь-яка офіційна державна система недолюблює вільнодумство, на мітингу протесту проти бомбардування В'єтнаму мені слова не дали, хоч мої друзі - в'єтнамці на тому наполягали.

Паралельно з навчанням розвивалося захоплення спортом, позначене розрядами в боротьбі, футболі, настільному тенісі, стрільбі, шахах. До нинішнього часу не цураюся довгих дистанцій для бігу, інтенсивної фіззарядки, зберігаю пристойні результати в плаванні, маю власний рекорд минулого літа: п'ять з половиною кілометрів вільним стилем без перепочинку. Люблю будь-яку змагальність, в т.ч. із собою, намагаюся не програвати. Одержую задоволення, вболіваючи за київське «Динамо», спостерігаючи за змаганнями легкоатлетів, борців, боксерів. Почесний президент федерації боксу України.

Маючи переваги у виборі місця роботи, на розподіл пішов останнім. До села Куліші в Житомирській області не доїхав, «перехопили» в райсільгосптехніці там же, в Смільчино, де за кілька місяців тричі підвищувався посадою, хоч робота здавалась однаковою за змістом: реконструкція ремонтної бази, конструювання і виготовлення обладнання для приготування кормів, внесення торфу, ремонту техніки. Скільки себе

пам'ятаю, будь-де мій робочий день продовжується з ранку до пізньої ночі. Робота, службовий обов'язок залишаються завжди головною життєвою справою.

Зі своєю Валентиною побралися через місяць після закінчення мною академії, нею — середньої школи. Землячка, дочка колишнього класного керівника, вона закінчувала школу в Донецьку (у нас до школи чотири кілометри, вночі — друга зміна). Захоплювалась літературою, танцювала в народному колективі «Уголек». Матір'ю стала вдома, коли з листопада 1965-го по грудень 1966-го я служив солдатом. Одеса, Херсон, Первомайськ... Наша група споряджала ракети, котрі і нині стоять на озброєнні в частинах протиповітряної оборони, а поряд зводилися стратегічні установки, які тепер засіваються американською травою. Шкода.

Військова служба, на моє переконання, — свята справа для кожної молодої людини. Вона допомагає перетворити почуття обов'язку перед Батьківщиною в рису характеру, у невід'ємну природну ознаку моралі. Так, у всякому разі, має бути. Прикладів зворотного змісту, на жаль, вистачає, і це прикро, як прикро і те, що оборонними справами нерідко займаються люди, далекі від такого розуміння, що, можливо, і пояснює фрагментарність, незавершеність розробки і реалізації нашої концепції національної оборони.

Після служби, другого ж дня, влаштувався на роботу, своєрідно реабілітуючись перед батьками молодою дружиною. На виробництві вільних місць не було, вакансію знайшов у технікумі механізації. Викладанню і виховній роботі віддав вісім найкращих років. Знайшов підтвердження ще одному життєвому висновку: якщо у молодому віці людина небайдужа до спорту, самодіяльності, технічної творчості, взагалі до громадської роботи, — вона завжди знайде себе, не загубиться серед інших. У долях сотень моїх студентів є підтвердження цьому висновку.

Комуністом став за переконанням, маючи за плечима досвід, авторитетну посаду, визнання колег. Відмовившись від служби в райкомі, змушений був перейти на виробництво, в оточення колег, моїх учорашніх вихованців. Тим врешті задовольнився, бо виробництво відкриває безліч можливостей для творчості, застосування знань, досвіду спілкування з людьми. Конструкторські й технологічні рішення, організаторські кроки здійснюються там між людьми, під їх уважним поглядом. Пишався завжди тим, що саме колектив райсільгосп-техніки, де я починав виробничу діяльність, запропонував мою кандидатуру до складу Верховної Ради у 1990 році, і вдруге, і втретє... Підвищення службове не забарилосся. Переведений у штатоблсільгосптехніки, я продовжував займатися будівництвом великого ливарного цеху в Тарасі, паралельно на громадських засадах очолюючи найбільшу в районі партійну організацію. Звідти запрошений на роботу в апарат обкому партії завідуючим сектором механізації, згодом заступником завідуючого відділом, а після дворічного секретарювання в облпрофраді та трирічного стажу першого секретаря партійного комітету — знову у сільгоспвідділ обкому партії, тепер завідуючим.

Партійна робота ніколи не перетворювалась для мене у формальність. У той час це був спосіб управління державними, громадськими і господарськими справами. Напрямок розвитку, боротьба за досягнення наміченого, забезпечення моралі співжиття в ім'я порядної, трудящої людини було сенсом діяльності моїх товаришів Анатолія Семенченка, Віталія Бородая, Анатолія Кікота, Івана Бебеха, десятків секретарів райкомів — Валентина Швеця, Олександра Ткаченка, Володимира Шустика, Василя Сінька, Анатолія Амелкіна, Уляни Мостипан, Миколи Миронова... Відкидаю шельмування працівників партійного апарату, принаймні в обласній організації, очолюваній Володимиром Михайловичем Цибульком, для зловживань, меркантильності й «обростання» місця не залишалося.

Найбільше задоволення одержував від керівництва партійним комітетом. 317 колективів, більше тридцять тисяч працюючих у різнопрофільних організаціях — від шляховиків та енергетиків до прокуратури та міліції. Згуртованість і боездатність ці

колективи продемонстрували під час ліквідації наслідків на ЧАЕС. Шляховики, зв'язківці, електрики, пожежники, медики — саме колективи, ядром яких були партійні організації нашого (мого) комітету, — першими стали на захист людства від страшної катастрофи. І не ті, хто на пізніших публікаціях про біду заробляв собі ім'я, були справжніми і трагічними героями, а ті, перші передові загони виробничників, серед яких свої непомірні дози одержували мої товариші по партійному обов'язку Григорій Загребельний, Олександр Біліченко, Юрій Белінський, Олександр Гаманюк, Михайло Шевель, Юрій Соколов. Серед тих, хто першим заступив хвилю біди, був і мій найстарший, тепер покійний брат Василь.

Пишаюся тим, що вручав партійний квиток майору Телятникову, гордий з того, що до незаконної заборони Компартії з її рядів не вийшов жоден майже з тисячної когорти, кому мав шастя особисто вручати партійні документи.

У вісімдесят п'ятому році з відзнакою закінчив Вищу партійну школу. Три роки заочного навчання для мене були не «заочними», бо практично все, передбачене учбовими планами, вважав за обов'язок «перелопатити» за першоджерелами. По-новому відкрив для себе філософію, публіцистику Леніна, діалектику його поглядів, на полях «Капіталу» залишив сотні рядків власних роздумів. Одночасно в теорії партійного і державного будівництва, ідеологічній діяльності партії під час навчання і в практичній діяльності знаходив немало неточностей, формалізму, відриву від практики та інтересів людей, яким мала служити партія, її актив і апарат. Вносив пропозиції щодо вдосконалення партійного впливу, розробляв і впроваджував нові методик, звертався в ІДК КПРС, особисто до М. Горбачова, в «Правду», бив на сполох у зв'язку з засиллям інертності, яке спостерігалось в партії, особливо на тлі нової хвилі демократизації, а ще більше — добре організованої хвилі зла на все те, чим добросовісно займалися ми зі своїми товаришами. Провів десятки дискусій на центральній площі Києва, вважаю, жодної не програв.

З тим багажем, з бажанням боротися за правду, соціальну справедливість звернувся до виборців у 1990 році. З першого дня після обрання подав заяву щодо виконання депутатських обов'язків на професійній основі. Був ініціатором створення групи аграрників. Перший закон прямої дії — закон про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу — більшістю своїх норм зберігає редакцію вписаного мною першого варіанта. Класні професіонали, справжні патріоти Анатолій Чепурний, Микола Любечук, Павло Гальцев, Володимир Петренко та інші входили до аграрної комісії, за ініціативою якої прийнято близько двох десятків законів, у т.ч. основоположних — Земельний кодекс та закон про колективне сільськогосподарське підприємство. Ми вчилися законодавчій справі, створювали її систему, прагнули добра людям, зайнятим у найважливішій галузі економіки. І не наша вина, що процес розвивався в зворотньому напрямку. Аналізуючи його зсередини, важко було відразу зорієнтуватися в русійних силах, векторах та цілях впливу, можливих наслідках. Взагалі, дев'яності роки можна віднести до найскладнішого етапу в історії сучасної цивілізації, який би за інших умов, не спираючись на набутий досвід, проходив би набагато трагічніше для мільйонів людей.

Коли у Верховній Раді створилася група, що назвалася «Народною радою» і заявила, що не збирається брати на себе відповідальність за діяльність законодавчого органу, виникла природна потреба визначитися тим, хто до такої відповідальності готовий. Записалося більше трьохсот депутатів. Проміжну цифру 239, яку з випадкової інформації вилунали політичні опоненти, тривалий час використовували як жушел консерватизму. Я писав програмну заяву утворені більшості і, як часто буває з громадськими ініціативами, змушений був її очолювати. Відомі різні оцінки діяльності більшості, частина депутатів з неї тепер у дружніх стосунках з представниками «Народної ради» — зійшлися не протилежності, ні, зблизилися позиції людей, для яких на перший план

виходили завдання державного будівництва. Натомість дехто з активістів колишньої більшості намагається всі помітні з відстані недоліки і прорахунки начепити на керівника групи. В тому немає нічого дивного, для деякого політична кон'юнктурність — сутність особистої поведінки.

Більшість проіснувала менше року. Її довелося розпустити, коли розіграний у Москві серпневий фарс видавався за переворот (подумати тільки: легітимні керівники держави боролися — з ким? — за виконання своїх прямих обов'язків), дезорганізувавши остаточно частину представників більшості, для яких особисте було на першому місці. Комедія путчу була небезпечна наслідками, вимагала негайних дій. Проект заяви з приводу тих подій я відніс уранці 20 серпня в ЦК, доклавши до неї аргументацію про необхідність дистанціюватися від провокацій у Центрі та про очевидну причетність до цих провокацій М. Горбачова. Документу ходу не дали, хоч подібний у Казахстані зіграв позитивну роль.

Хвиля злостивості, ненависті, підігрітого дезінформацією обурення ударила по тих, хто не міг бути дволиким. КГТРС була розпущена указом президента держави, розпочалося «полювання на відьом», де загоничами часто виступали недавні партійні функціонери.

Все те не забулося. А що забулося — зафіксовано в стенограмах, документах, свідченнях. Різні були зразки поведінки: одні принишкли, затаїлися до спокійніших часів, інші відразу почали приторговувати дохідні місця з урахуванням нової політичної кон'юнктури, на їх погляд тривкої, ще інші відійшли вбік, щоб згодом пояснити свою безпорадність власним тлумаченням тих обставин, досягаючи вже тепер політичних успіхів у перелицюванні того, що стало історією.

Нічого в тому нового немає. Це відомо ще з часів Еклезіяста. Та не всі змирилися з неправдою. Після мого виступу на сесії, після заяви про створення нової партії довелося зустрічатися з тисячами людей, вислухати сотні дзвінків, де схвильовані, емоційні і щирі голоси зверталися з підтримкою і сподіванням. Навряд чи історія наведе приклад, коли б за місяць після оголошення наміру і створення оргкомітету було підготовлено установчий з'їзд, його документи. Зауважу, все це робилося групою ентузіастів, серед яких виділялися Володимир Пронін, Адам Мартинюк, Володимир Кизима, Віль Ромашенко. Близько дев'яноста тисяч небайдужих людей, переважно з числа комуністів, делегували своїх представників на з'їзд, котрий і дав назву партії — Соціалістична партія України. Це сталося 26 жовтня 1991 року.

До керівництва партією я не рвався, як і до влади взагалі. Але в час глибокої «смуги» виявилось, що поміж тих, хто за своїм соціальним статусом мав би очолити цю справу, бажачих не знайшлося. Не вважав і не вважаю себе партійним чи державним лідером, просто почуття обов'язку перед тими, хто сподівається на кращі перемини для суспільства, стояло для мене завжди на першому місці. Брак досвіду і знань намагався компенсувати консультаціями з розумними людьми, яких в Україні, на щастя, багато, читанням десятків і сотень проектів, пропозицій, аналізів, публіцистичних, економічних та статистичних матеріалів. Вони і тепер не вибувають з мого робочого столу, а він скрізь — у парламенті, його кабінетах і сесійному залі, дома, в машині, поїзді, літаку...

Після здобуття незалежності й виборів першого Президента України керівництво законодавчого органу і його склад допустили кілька грубих прорахунків, до головних з них варто віднести припинення конституційного процесу, надання урядові надзвичайних повноважень (печальний наслідками період декретотворення), дострокові вибори. Все то були ситуативні, значною мірою хаотичні рішення, яких державний орган не повинен був допускати. Вважаю, що тому було ще дві, поки що недосліджені причини.

Перша полягала в тому, що величезна країна, до руйнування якої доклали багато зусиль з-за кордону, звідки черпалися проекти законів, сценарії подій, моделі суспільних деформацій, так от ця країна припинила своє існування несподівано швидко, поставивши

перед режисерами світового дійства безліч завдань, до яких вони не були готові. Друга причина зводиться до того, що «наші» втілювачі тих сценаріїв продовжували діяти стереотипно, борючись проти лівих політичних сил, проти ідеї комунізму взагалі, проти базових принципів існування попередньої держави (централізоване планове виробництво, колективні господарства, загальнодержавні соціальні фонди, усупільнені засоби виробництва) настільки стереотипно, за інерцією, що досьгодні не збагнуть того, що давно пора боротися не проти нормальних людей, які є не меншими, проте не лакованими патріотами, а боротися за зміцнення держави в інтересах усіх, хто в ній проживає.

Вибори 1994 року продемонстрували значне протверезіння суспільства, парламенту вдалося підійти до головного свого завдання — створення системи законотворчої роботи. В основі її нова Конституція. Не збираюся претендувати на лаври Вашингтона з «новим і праведним законом», але після Кобзаревих слів до часу прийняття нашої Конституції так нікому і не вдалося ввести в дію Основний закон української держави. Звідси історична роль цього документа і роль тих, хто забезпечив його прийняття. Заради об'єктивності мушу сказати: без моєї участі у травні - червні 1996 року Конституція прийнята не була б. Громадяни проголосували б за інший, недолугий документ — копію деяких диктаторських режимів. Нехай не всі норми нашої Конституції досконалі, їх можна виправляти, але демократична, соціальна суть держави нею зафіксована, і вона дає змогу різним політичним силам доводити суспільству правильність своїх ідей, боротися за довіру до себе, за втілення своїх програм. На тлі духу і норм Конституції анахронізмом видаються потуги декого з владних структур діяти впоперек, а то і супроти Конституції. Їх час невблаганно минає, бо народ справді хоче мати правову державу, в якій стосунки будуватимуться виключно на основі рівного для всіх закону.

І не під тиском зовнішніх обставин, не з ляку, як гадають деякі політичні лакузи, приймалася Конституція. Парламент все одно прийняв би її не пізніше річниці Декларації, але, відчуваючи відповідальність за долю людей і країни, подолавши другорядні політичні суперечки, він піднявся на вершину своєї історичної місії, щоб собі, нинішнім і наступним поколінням явити волю до справедливої власної держави. Можливо, мною в той час щось не так зроблено, нехай ті, кому це дошкуляє, спробують переробити.

Чотири роки керівництва парламентом великої держави самі по собі потребують додаткового аналізу, вт.ч. з огляду на автобіографічні проєкції. Бо як можна відділити власні зусилля від зусиль багатьох, хто сприяв входженню України в світове співтовариство, хто намагався не зруйнувати братерські стосунки з сусідами, борючись за збереження в нових умовах механізмів соціального захисту людей, збереження економічних підстав для його відновлення і розвитку? Все це вище суєтного довколовладного дріб'язку та політиканства, особистих амбіцій, егоїзму і прегензій. Наша держава буде розвиватися прогресивно, приблизно так, як визначено засадами внутрішньої і зовнішньої політики, схваленими з'їздом Соціалістичної партії України. Новий курс України, визначений цими засадами, заблокований поки що у парламенті, але він буде реалізований, бо писаний не для партії, фракції чи її активу. Це курс для суспільства, держави, орієнтир для її зростання, для такої держави, громадянством якої пишатимуться порядні люди. Невдовзі мені виповниться 55 років. Навіть жартома мало хто захоче сказати, що це половина людського віку. Життя на схилі, з цією печальною дійсністю не хоче миритися нестаріюча душа.

Скільки ще треба встигнути, скільки ще хотілося б здійснити! Подумки повертаюся до свого джерела — домівки під старезними ясенами, де з сім'єю зупинився середній брат Анатолій після тридцятирічного підземного стажу, до могил батьків і близьких, до всіх дитячих, шкільних і студентських стежок, до солдатських буднів і аудиторій з моїми вихованцями, до трудового колективу, друзів по громадській і партійній роботі. Поруч зі

мною мої невірні і самолюбиві побратими, яким я можу щиро сказати, що не маю для них, як і для України, «зерна неправди за собою» і що нам до снаги ще великі звершення. Людина залишає небагато слідів своєї діяльності. Я не надбав добра, хоча посадив немало дерев, не видрукував чимало, здається, пристойних віршів, бо сумніваюся в доцільності того. Чотири книжки публіцистики, більше тисячі публікацій поза ними. Що знайшов би сам у тому морі слів і думок? Хіба що одне: любов. Люблю свій край, монополію на цю любов з будь-якого боку відкидаю. Люблю людей, суперечливих і часом несправедливих, різних. Люблю свою сім'ю, дітей, чотирьох онуків, дружину, що зберігає родинне вогнище через нелюдські випробування. Люблю, бо... люблю. Люблю невдячну роботу, котрої набираю на себе надміру. Люблю дорогу, що стелиться між половіючими хлібами і квітучою акацією, попід золотавим лісом і засніженими полями.

І, як кожна людина, хочу бачити її доброю і безконечною.

«Сільські вісті» 19 січня 1999 р.

«Є різниця між дівчиною на виданні та кандидатом у президенти»

13 жовтня, відразу після розгляду «урядового питання» відбулася ця бесіда кореспондента «Дня» Тетяни Ко-робової з Олександром Морозом. Уряд уцілів, ліви не зомліли — тема дня» й послужила відправною точкою розмови:

— Чи передбачали ви, що буде такий результат, чи передбачали інший — і, взагалі, оцініть сьогоднішні події.

— Я почув шойно цікаву Сократову сентенцію, коли молода людина підійшла до філософа і попросила поради — одружуватися чи не одружуватися. Він відповів: «це не має значення, бо у першому випадку й у другому — пожалкуєш». Вочевидь, щось подібне ми спостерігаємо і сьогодні. Але я задоволений тим, що це питання розглянуто, і ми отримали ясність про позиції депутатських груп, фракцій, окремих депутатів. Це гранично важливо хоча б для того, щоб, даруйте, не пудрити мізки виборцям. Як можна тримати уряд, який свідомо порушує закони, Конституцію в частині соціальних прав громадян і не тільки? Чому уряд не перешкодив первісно шкідливим указам з приводу акцизів на спиртне, режиму імпорту цукру-сирцю, олії та ін.? Хто, між іншим, відповідь за збитки у кілька сот мільйонів «умовних одиниць», завдані бюджету внаслідок таких кроків, як і за те, що ці збитки стали прибутком «тіньовиків» різного статусу? Як можна поважати уряд, який не поважає тих, хто не своєю волею загнаний у число неплатників Пенсійному фонду і бюджету, і над ким знушаються, застосовуючи часто незаконні (не кажучи про неефективність), принизливі заходи?

Запитання протилежного значення, але передбачають подібність результату. А хто сказав, що у відставці уряд зацікавлений саме парламентом? Тільки парламентом? Не група з оточення Президента? Не клани, що боролися з кланом, якому нинішній кабінет зручний?..

Річ ще в тім, що всі ми, і суспільство, і Президент, вочевидь, забуваємо — ми будемо перебувати абсолютно в іншому правовому полі після червня наступного року, коли Президент втратить право видавати укази відповідно до перехідних положень Конституції, і тоді автоматично посилюється функція парламенту і Кабінету міністрів. Чи спроможний цей Президент йти на співробітництво з парламентом і Кабінетом міністрів, коли він не матиме права втручатися в цілий ряд його функцій? Я гадаю, що ми повинні б зробити для себе висновок, адже всі конфлікти виникали в Україні тільки з одного боку, починаючи з 1992—1993 років (пригадаємо і вимоги прем'єра Кучми щодо надзвичайних повноважень, і три залюкування громадськості і парламенту можливою відставкою, і відхід потім, і всі конфлікти, які були ініційовані не Верховною Радою з 1994 року по 1998 рік). Так от, чи спроможний цей Президент забезпечити абсолютно іншу логіку поведінки глави держави?

— А де гарантія, що ви будете кращим президентом, аніж Леонід Кучма? У деяких інтерв'ю ви навіть стверджуєте, що окрім вас і взагалі немає кому його замінити. Ви не побоюєтесь, що такі заяви викличуть, щонайменше, обвинувачення у нескромності вголос, а подумки, за великим рахунком, у самовпевненості й навіть нахабстві?

— Гостро поставлене запитання провокує гостру відповідь, на зразок: «кращим буде будь-хто». Але я так не кажу, хоч у діях моїх простежується намір не допустити збереження персонального складу нинішньої влади на наступний термін. Справа тут не в особистості Леоніда Даниловича, а в тій залежній політиці, яку юридична особа —

Президент проводить із завидною послідовністю, що дорого обходиться Україні. Ця політика вироблялася не в Україні, не в її інтересах, але нинішній Президент вимушений визнавати її спорідненість, хоч вона схожа на зміст його доповіді «Шляхом радикальних реформ», як Моська на Слона.

Ось чому я кажу: «Курс треба міняти. Для цього треба міняти владу Без зміни Президента цього зробити не вдасться».

Йдеться не про мою кандидатуру, тим більше, що переполох учинено ЗМІ передчасно — Політрада СПУ лише рекомендувала з'їздові розглянути можливість висунення. Але ніби з боку аналізуючи політичний розклад, змушений визнати, що з багатьох причин інші претенденти на успіх розраховувати не можуть. Що до мене — позитивний результат можливий. І я не боюся обвинувачень ні в нескромності, ні в нахабстві. Є різниця між дівчиною на виданні і кандидатом у президенти: якщо я не буду вірити в себе, то як у мене повірять люди? Якщо я не демонструватиму рішучість, то хто передасть людям упевненість у необхідності такого рішення? Так, я зможу. Це, до речі, розуміють в оточенні діючого глави держави, не випадково ж таке ставлення до мене залежних від адміністрації людей.

— **Чи правда, як говорять багато хто, Павло Лазаренко підтримує вас тому, що розраховує повернути собі прем'єрське крісло?**

— Багато хто говорить різне. Чув такі балачки, чув протилежного змісту. Але що взяти з розмов...

— **Тоді так: ви вважаєте себе чесною, порядною, незаплямованою людиною — як у такому випадку розцінювати ваш політичний зв'язок із «Громадою», у якій цілком певний імідж?**

— Не вважаю, а є чесною людиною. Політичний зв'язок з «Громадою» ситуативний. Так, у програмних настановах цієї партії багато такого, що буде й надалі підтримуватися соціалістами. Сьогодні за своїми цілями «Громада» — партія центристська. Такою ми її сприймаємо і безглуздо було б відмовитися від співпраці з нею, з реальною політичною силою.

А імідж... Його люди створюють. Треба дивитися, хто і з якою метою. Принаймні ініціатори такого іміджу начебто також не користуються всенародною любов'ю. Що стосується підтексту в поставленому запитанні, то він підлягає уточненню. По-перше, відколи це вважається непорядним підтримувати політичний контакт з партією, лідер якої не так давно високо відмічений чинним Президентом (орден Ярослава Мудрого IV ступеня) і звільнений ним від роботи в пориві турботи про його здоров'я!

По-друге, у мене нормальний «політичний зв'язок» з Рухом, СДПУ(о), Партією зелених, Партією праці, АПУ, комуністами, селянами тощо. Це нікого не обурює? Чи я мушу пристосовуватися до чийось оцінок? Вони — оцінки, що володіють якостями абсолютних критеріїв?

По-третє, багато ходить розмов про зловживання лідера «Громади»

Павла Назаренка. Не захищаючи його, знаючи його мінливу позицію стосовно парламенту, СПУ, мене особисто, і тому враховуючи все це у взаємостунках, однак констатую, що обвинувачення, пред'явлені йому, були загальновідомі ще до призначення його першим віце-прем'єром. Тому сьогодні вони нагадують засіб політичної розправи. У цьому спектаклі брати участь не хочу — принизливо. Не можна водночас заперечувати також загальновідомі якості цієї людини чудовий адміністратор, господарник, професіонал. Амбітний? Так. Непостійний? Помітно. Імпульсивний? У його становищі спокій напевно чи хто зберігає...

— **А як ви поставилися до проявів політичних почуттів до вас Юлією Тимошенко?**

— На мій погляд, вона дуже помітний прагматик, раціоналіст. Що для жінки, до речі, якість рідкісна.

— Соцпартія виступає за зміни в Конституції, які призводять до парламентської республіки. Навіщо в такому випадку вам президентство? І якби був вибір, чому ви б віддали перевагу — стати президентом чи внести в Конституцію зміни, котрі зводять його повноваження до символічних?

У політиці умовність некоректна. Була б упевненість у можливій зміні Конституції, мій вибір був би на користь цього. З'явився така можливість (і підтвердється) внаслідок обрання мене Головою ВР, можливо, ми інакше б вели це інтерв'ю. Але реальність інша й інші вихідні дані для орієнтирів.

Доречно, однак, заторкнуті розхоже спрощення відносно «символічних повноважень» президента. Щось ніхто не помічає такої «символічності» у американського президента, хоч їхня демократія й система організації влади роздягає його ледь не буквально.

А кілька тисяч кадрових призначень проводяться через парламент. Не бачимо такої «символічності» у глави французької держави, при цьому взаємний зв'язок і взаємна відповідальність уряду та парламенту не викликають сумнівів. Подібне можна сказати про Німеччину, Угорщину та багато інших європейських держав. У нас же багато хто сприймає необхідність президента як необхідність царя, хана (добре, хоч не пахана). Якщо вже ми так демонструємо претензії на своє «європейство», то підкріпимо його в цій частині, — приведемо механізм здійснення державної влади до європейських стандартів... А поки я просто розумію, об'єктивно оцінюючи розклад політичних сил, розкрутку тих чи інших претендентів, оцінку виборцями причин і стану економіки, — у мене шансів більше. Це я кажу як політолог, який збоку спостерігає цей процес.

— Ви — щаслива людина. Суб'єкт, який спроможний дивитися на себе об'єктивно. Чи блаженний, хто вірує?

— Чому? Я вважаю, що це нормально для політика.

— Коли ви впевнено говорите про те, що у вас є шанс, якою мірою ви спираєтеся на ті дані, про які задумливо розповідають один одному в кулуарах ваші недоброзичливі: соціологічні дослідження «не наших» замовників по східних регіонах України показали довіру вам у 24 відсотка. За вами, здається, далеко йде Кучма.

— Ні. У Кучми — 6, а за мною Симоненко — 13 чи 14 відсотків. Але це, звісно, вихідні позиції при забігу на довгу дистанцію, всі ці цифри дуже відносні. Буває, що на першій доріжці стоїть спортсмен, а його потім обганяють з третьої, особливо, якщо збоку хтось робить ще підніжки. Все може, звісно, змінитися, і тут важливо ще дожити до виборів. Бо ті оцінки, які я маю, знають й інші, у тому числі й ті, хто розуміє, чим вони ризикують, якщо нинішній Президент піде. Тому вони можуть перестрахуватися. І я розумію, що це мені може дорого коштувати. Тому я кажу: поки що важливо дожити.

— Ви в прямому значенні чи про відомі всім установки: напрямом головного удару — Мороз?

— У цілком прямому. А всі ці проекти мені також відомі. Це ще раз підтверджує те, що у Президента, як би він не вважав, немає команди. І там яйця кладуть не у два кошики, а скільки їх з'явиться — у стільки й кладуть, благо, є з чого нести. Тому вони про всяк випадок страхуються, орієнтуючись то на другого кандидата, то на іншого, то на третього, на одну політичну силу, на нову позицію тощо. Тобто все це відомо. Але джерела (які пишуть, розробляють), вони одні й ті ж, причому не дуже блискучі фахівці в цій галузі. Тому тут немає нічого дивного, тільки переконує ще раз, що у цієї «команди» немає діла. Бо якби вони були зайняті державотворенням, у них би не було часу займатися цією ось дурницею. Ці інтриги вбивають всяку ідею з державотворення. Ось у чому трагедія сьогодні.

— Трагедія і в тому, що влада у нашій державі більше не соромиться вже нічого. Створюється якийсь громадський центр підтримки Президента Кучми,

коли кампанія офіційно ще не почалася... Я намагаюся уявити, що було б, якби сьогодні створювався громадський центр підтримки кандидата Мороза чи кандидата Марчука... У ситуації, коли люди бояться гласно виявляти свої почуття, надавати підтримку тому, хто конкурує з ЧПН- ним Президентом, ми готуємося до демократичних виборів?..

— Тут треба відзначити кілька моментів. По-перше, ви цілком маєте рацію: спробуйте хтось зробити щось подібне, цих людей, грубо кажучи, задушили б, розтерзали б будь-який бізнес, який підставив плече... Друге. Ці центри не створюються, а утворюються владними структурами на гроші бюджету і позабюджетні. Якщо це поза бюджетом, то це дуже часто не особисті гроші, а тіньові. Тобто, вочевидь, власників цих грошей таке становище влаштовує...

Мені здається, дуже добре спрацювало б одне гасло. Воно не ображає нинішнього Президента, не робить агітацію за когось із конкурентів, але кожний, читаючи, робитиме правильний вибір. Наприклад, ми пишемо: «З Кучмою до 2004 року?». І тоді структури, які на його підтримку створені, відповідають на це запитання для себе, і кожний аналізує свій побут, майбутнє своїх дітей, перспективи... Це буде чесно.

— Олександр Олександровичу, у мене таке відчуття, що ви різних хороших книжок начиталися про те, як робляться кампанії «у них». А тут приходять партія «За красиву Україну» і, не мучаючись, говорять: зарплатня найближчим часом \$ 500, пенсія — 200. Ну, ми в Криму це вже проходили при Мешкові. А в Україні загалом така авантюра ще не випробувана. І що? Мені здається, що ми дістанемо оцінки рівня нашого народу. І жахнемося. Тому що дії цієї партії, лідери якої говорять про себе: «ми трішки християни, трішки українці», — дуже правильні стосовно народу, який увесь час прагне дива. Ось вони з нашим народом і побудують «трішки Україну».

— Ну чому? За всієї критичності аналізу процесів, які відбуваються, все-таки ми не можемо заперечувати того, що народ став більш у політичному значенні освіченим. Освіченим, на жаль, власним досвідом.

— **І він не піде за цими казками?**

— Я гадаю, що він не ризикне, хоча хто зна... От на багатьох округах, коли обирали депутатів, там працювали, щоправда, вочевидь, принципи загальних чисел, коли кожний думає так: ну, гаразд, я голосував за соціалістів, за партію, ну, нехай всі такі голосують, а ось за цього конкретно проголосую, бо він мені і дав 10 гривень.

— **Хороша штука. «У них» казки про Пенелюшку, вона спочатку напращувалася, потім заслужила похід на бал і ввіймала там своє щастя. А у нас одразу — на піч: вези туди, вези сюди; чи золоту рибку: хочу того, хочу цього...**

— (Сміх). Так не можна грубо... Це, по-моєму, Святослав Федоров говорив: та не буде у нас добра в Росії доти, доки в наших казках головною дійовою особою буде Іван-дурник. Тому що треба виховувати все-таки повагу і самоповагу народу до себе самого. У нас також, до речі, казки мало різняться від російських.

— **Сьогодні в кулуарах, незважаючи на те, що питання з урядом стояло руба, обговорювалася тема: може чи не може єдиним лівим кандидатом стати ваш соратник Олександр Миколайович Ткаченко?**

— Олександр Миколайович Ткаченко багато разів висловлювався з приводу того, що не збирається цього робити і що це велика дурість. Тому більше, ніж сказав він, я, природно, сказати не можу, тим більше, що ми в одному блоці йшли на вибори.

— **Доля вас розвела — селян в один бік, соціалістів — у інший.**

— Чому доля? Ця доля має назву «адміністрація Президента й інтереси». Тому до цього треба стримано ставитися, до долі, себто.

— **І все ж таки якась образа відчувається. Ви взагалі довго таїте образи?**

І чи багато їх нагромадилося, наприклад, на Президента? Що у ваших стосунках принципово не узгоджується, а що — на міжособистісному рівні?

Я незлопам'ятний, але образ не забуваю. Погано, наприклад, що голова ВР минулого скликання дізнався про грошову реформу з газет, хоча Нацбанк підлеглий ВР і уряду... А з приводу стосунків з Президентом... Повірте мені, говорю це абсолютно щиро, я багато разів намагався налагодити якісь контакти з врахуванням, можливо, навіть його характеру. Тим більше, у мене все ж таки чималий досвід викладацької роботи, роботи на аудиторію. Я добре відчуваю того, з ким треба спілкуватися, що він думає, з якої логіки виходить, що є причиною його дій і, крім того, у мене раніше було достатньо точної і тонкої інформації для того, щоб я міг одразу піймати: чому він говорить саме так, і що треба, щоб він діяв компромісно, знаходячи контакт з парламентом тощо. І у всіх цих випадках, повірте мені, моє особисте ставлення не відіграло для мене ніякої ролі. Я поважаю кожную позицію. Але у нього дуже суперечливий характер, є не кращі риси, які дуже вміло використовуються тими, хто перебуває в його оточенні.

— Не припускала, що ви будете говорити про Леоніда Кучму так обережно і бережно. Хоч мені також іноді дуже шкода його — він же не винен, що народ поклав на нього непосильну ношу...

— Це що стосується особистого ставлення, на людському рівні. Давайте ще подивимося на одну обставину. Нам що, чотири роки давали нормально працювати? Хіба парламент мав можливість зробити те, що він покликаний робити? Яких зусиль коштувало створити все ж таки систему законодавчої роботи, в основу якої покладено Конституцію України. Ми займалися чим? З самого початку боролися з інтригами навколо поділу влади: то це був закон про владу, то це був конституційний договір, то спроба усунути половину залу від роботи над Конституцією, щоб можна було протягнути диктаторський варіант через вибори, то підкидалися податкові революції, то були бюджетні колізії, які завжди доводилося долати... А особисті стосунки, тим більше у великій політиці, якщо і мають значення, то до певного рівня.

— Наше інтерв'ю якраз відбувається напередодні вашого від'їзду до Штатів. Ця ваша поїздка може видатися оглядинами. Такі чутки, принаймні, бродили в кулуарах. Ви готові до лицедійства? Вам хочеться сподобатися?

— Річ у тім, що оглядини є з приводу кожного політика. Можливо, я поїду подивитися, чи так вони йдуть чи не так, щоб їм підказати... А якщо серйозно, мене навчили по Толстому: коли вміти говорити і коли вміти мовчати. Тому я скажу так, щоб не зачіпати зайве, бо треба все ж таки передбачати люфт або маневр для того, щоб вирішувати те, що ти вважаєш потрібним для держави. Якщо це будуть оглядини, то я все ж таки продовжуватиму свою лінію, тобто обстоюватиму інтереси держави, яка має свою значну геополітичну роль у цій частині світу, і цю роль ми повинні забезпечити, подобається це моїм експертам чи не подобається.

— Подалися б ви у президенти в обов'язковому порядку, якби стали главою парламенту?

— Швидше за все, ні. Я би поведився інакше. Але, звісно ж, робив би все, щоб не було обрано Леоніда Кучму, — це згубно для країни. Так що деякі «громадяни» вчинили вірно, діючи під гаслом «тільки не Мороз». Інша річ, що зняти це гасло їм так і не вдалося досі.

«День», жовтень 1998 р.

Когда я буду президентом, усилю функции правительства и парламента

Через інтерв'ю є Александром Морозом красной нитью прошел краткий спич в парламенте Владимира Марченко, который, утверждая, что своей связью с Назаренко лидер

социалистов дискредитировали себя, указал на спикера Ткаченко как на единственно достойного кандидата на президентский пост от левого лагеря.

— По-вашему, Ткаченко действительно вступил на "тропу войны" президентской кампании?

— Я несколько раз разговаривал с Александром Николаевичем. Его позиция четко обозначена, и каким-либо образом сомневаться, вдаваться в домыслы я не хочу. Зная давно Ткаченко, уважая его как человека и политика, я не хочу таким способом его комментировать. Для меня важно то, что он сказал в данном случае. А то, что говорит Марченко, меня абсолютно не интересует. Он как был марионеткой, таким, очевидно, и останется.

— **Может ли стать Александр Николаевич человеком № 1 в государстве, проведя через парламент соответствующие поправки к Конституции:**

— Я поддержал бы все шаги, направленные на ликвидацию постоянного источника напряжения между Президентом и исполнительной властью, а также парламентом. То, что нужно пересмотреть полномочия президента — в пользу Кабинета министров и, частично, Верховной Рады, — нет никаких сомнений. Более того: это можно было бы сделать только при одном условии — если представитель нашей партии мог бы быть президентом.

А так все идет спонтанно, реализуется удивительная схема государственного управления, по которой власть провозглашает рыночные реформы, создаются субъекты рынка, но они управляются архаическими административными методами. И я выписываю формулу: рыночные отношения плюс административная система управления есть коррупция. Эта схема — дикая для страны с переходной моделью экономики, и ее нужно ломать. А ломать ее можно только через перераспределение полномочий властных структур, начиная с полномочий президента.

Еще раз повторяю: это можно было сделать с помощью самого президента. Нынешний Президент это не способен сделать, потому что центр таких действий закладывается как раз в его администрации. И вся борьба лидеров его окружения (групп, кланов — как угодно можно назвать) подается как внутренняя политика.

— **Можно ли понять вышесказанное так: когда на выборах победит представитель левого лагеря (Симоненко или Мороз), то если даже он не пойдет на ликвидацию института президентства вообще, можно ли рассчитывать на добровольное урезание президентских полномочий?**

— Я не могу говорить за Петра Николаевича. Но от себя могу гарантировать: с моей стороны были бы реальные шаги по усилению функции Кабинета министров и Верховной Рады. Мало найдется известных политиков, которые пошли бы на такое сотрудничество с парламентом.

—... **Добровольное урезание президентских полномочий...** В это можно поверить, если не иметь перед глазами пример Леонида Кравчука. Он стал президентом после спикерства, но уровень противостояния между Цанковой и Грушевского не снизился. Где гарантия, что, если вы станете президентом, этого не повторится?

— Персонификация власти — так или иначе явление характерное. Так вот, конфликтность (между законодательной и исполнительной властью. - Прим. Ред.) наиострейшей была тогда, когда Кучма был премьером.

Леонид Кучма чересчур зависим от своего окружения. А оно использует рычаги власти для удовлетворения собственных интересов. Вот вся природа, так сказать

внутренняя природа тех, конфликтов и коллизий, которые возникали на протяжении тех четырех лет, когда я был Председателем Верховной Рады и постоянно отбивал те интриги, которые шли с Банковой. И сегодня они отстраняются в другой плоскости.

— **Когда наше общество услышит официальное заявление Александра Мороза, что он вступает в предвыборную кампанию?**

— Общество услышит об этом тогда, когда съезд примет соответствующее решение. Съезд нашей партии.

Нужно иметь в виду, что ни Коммунистическая, ни Социалистическая, никакая другая партии самостоятельно выборы выиграть сегодня не сможет. И пусть не надеется исполнительная власть, что путем фальсификаций, давления или шантажа она может тоже выиграть выборы. Здесь как раз должна быть воля народно - патриотических сил в составе общественных объединений, трудовых коллективов, политических партии, которые вместе могут сформировать ту идею и предвидеть тот вариант выхода из нынешней политической коллизии, который был бы приемлем для общества.

— **Вы будете "договариваться" с гном Симоненко перед вторым туром выборов?**

— Я считаю, что договариваться нужно до первого тура. Если надеяться на иной вариант, то можно очень просчитаться. Потому что есть много схем — повторение российской или другой — которые будут означать поражение на выборах. Есть еще и процент поправки на фальсификацию, на другие факторы, и их тоже не нужно отбрасывать. Договариваться нужно до выборов вообще.

Если, например, во второй тур выйдет Мороз и Симоненко, тогда не нужно договариваться.

— **Вы считаете, такое возможно?**

— У нас возможно все.

— **Съезд КПУ вышвинет Петра Николаевича, съезд Соцпартии выдвинет Александра Александровича. Что тогда?**

— Нужно договариваться и до, и после съезда. Потому что платформа для договоренностей очень широкая. Речь идет о распределении всех властных полномочий, об обеспечении единства в действиях правительства, Президента и Верховной Рады. Предметом таких договоренностей может быть приблизительно тысяча должностных лиц, и здесь нужно принимать во внимание возможности каждой политической организации и потенциал кадрового резерва.

— **Заявление Александра Ткаченко во время визита в Москву одни расценили как попытку государственной измены, иные — как победу его дипломатии, результатом которой стала ратификация Госдумой украинско - российского договора...**

— На мой взгляд, факт ратификации — явление позитивное. А теперь о заявлениях Александра Николаевича и комментариях по этому поводу: я не смотрел сам текст, но не думаю, что Ткаченко такой неопытный политик, чтобы где-то выходить за пределы конституционных полномочий. Если вернуться к концепциям нашей внешней политики и к смыслу договора, то высказывания Ткаченко относительно экономической интеграции, решения некоторых вопросов на политическом уровне, согласования позиций в оборонном аспекте и т.д., — все это нормальная реакция политика такого уровня...

— **Но он говорил о совместной военной доктрине...**

— ... Нужно посмотреть, что он имел в виду. Если говорить, что Черное море у нас является зоной общих оборонных интересов то, на мой взгляд, это ни у кого не вызывает никаких возражений, потому что это действительно так. Я все это рассматриваю как

шаги руководителя законодательного органа, который видит политический процесс в развитии, поэтому хвататься за те или иные слова я бы не стал.

— **Но он говорил о единой валюте...**

— Нужно посмотреть, о чем шла речь. Если говорилось о сегодняшнем дне, то, я считаю, что это большая ошибка. Если говорить о перспективе, то нужно посмотреть на сроки введения единой валюты. Через 10 — 15 лет, если будет крепкая экономика у них и у нас, а объемы экономических взаимоотношений будут требовать решения этого вопроса, то это можно будет сделать. Европейский союз подошел же к этому.

— **На протяжении всего разговора я не услышал ни одного критического слова в адрес г-на Ткаченко. Хотя он демонстрирует лояльное отношение к Президенту, к которому вы пребываете в довольно откровенной оппозиции...**

— Александр Николаевич всегда сохранял добрые отношения с нынешним Президентом. И тогда, когда был первым заместителем председателя (парламента. — Прим. Ред.). Я по этому поводу никогда не делал ему никаких замечаний, потому что считаю, что это дело конкретного человека, политика. Он имеет какие-то интересы, симпатии или антипатии — это его дело. Я не вмешивался в эти взаимоотношения, не считал необходимым их комментировать.

Сегодняшняя демонстрация хороших взаимоотношений, очевидно, вызвана необходимостью Председателя продемонстрировать единство власти для того, чтобы обеспечивать согласие в обществе, обеспечивать прохождение тех или иных законодательных актов. Насколько глубока там эта приязнь — меня абсолютно не интересует. Я сомневаюсь, что на таком уровне личные симпатии или антипатии могут выходить за пределы политики вообще. Я на все это смотрел довольно ровно, и не думаю, что эти взаимоотношения могут иметь какие-то "проекции" на мои взаимоотношения с Ткаченко.

Кажется, в нашем парламенте кроме меня никто больше не знает Ткаченко. Я его знаю с 66-го года.

— **Злые языки утверждают, что Банковая помогла Ткаченко стать спикером, тем самым имея возможность держать его на "коротком поводке" из-за "кукурузного дела"...**

— Сесть в кресло главы Верховной Рады Банковая Ткаченко не помогла. Помогали представители левых фракций и, в частности, "Левый центр". Он стал Председателем Верховной Рады через час после того, как я провел заседание с руководителями "Громады" и коммунистов и на противовес ожидаемой кандидатуры Бандурки мы выставили кандидатуру Александра Николаевича.

После этой договоренности я встретился с Александром Николаевичем, попросив его не отказываться. Он только выставил условие, что не будет выступать со своей программой. Поскольку на тот момент я вел заседание, то пообещал, что сделаю все необходимое. Банковая как раз не ожидала такого развития событий, она делала ставку на Бандурку. Или на Плюща.

Виктор СЛЕЗКО
"Киевские ведомости"
декабрь 1998

Кому горе з розуму Олександра Мороза

Частково відповідь відома, і вона достатньо прозаїчна: ми повинні зробити так, як це зробили громадяни інших держав, де обирають такі парламенти і таких президентів, які беруть на себе відповідальність за владу, а в разі невміння поладати з нею надовго, якщо не назавжди, зникають з політичної арени. Але чи вистачить у нас сил дотягнути до такого майбутнього і тих реальних результатів, які воно принесе? У зв'язку з цим згадується американський бойовик з Чаком Норрісом у головній ролі, в якому героя вводять у стан анабіозу, аби розморозити через два десятки років. Господи, хто б заморозив усіх тих з нас, хто прокидається щоранку з думкою, чим нагодувати дітей і в кого перепозичи- ти гроші, аби розрахуватися за так звані комунальні послуги? При цьому ловиш себе на думці, що за такий «холодильник» спритні люди теж брали б чималу плату, бо звільнитися від хронічного страху в умовах нинішньої України — це велика розкіш.

Одначе якось, звичайно, лихо здолаємо. Повинні. Мусимо. Але в такому разі, на кого маємо сподіватися? Може, на Царя чи Героя? Не знаю, як щодо царя, але в героя, який приїде і визволить або згине у боротьбі за нас, грішних, вірити хочеться. У такого собі месію у вишиванці чи без неї, гетьмана, провідника, Народного Президента.

Та жарти жартами, а у багатьох, хто займається політикою професійно, настирне прагнення увірувати в героя-визволителя ця стара як світ казочка про відважного Котигорошка починає набувати рис ідеї-фікс. Недарма люди, далекі від політичного романтизму, починають подекувати не просто про «сильну руку», а про такого державного мужа, який піде зі своїм народом не на словах, тобто не в промовах, не у виступах на пресконференціях чи в зверненнях по радіо і телебаченню, а в буквальному розумінні. Хоча так звана «сильна рука» може бути спробою шукати вихід не на шляху демократії, а намаганням привести до влади диктатора. Зрештою, я не мала б нічого проти такого варіанта, аби тільки позбутися страху. Але ж знаю, що нічого путнього з того не вийде. А ось щодо Народного Президента чи Народного Прем'єра, тобто лідера, який одержить максимум влади і не забуде про тих, хто йому цю владу делегував...

Важко, та все ж можна повірити, що у нас є політичний лідер, здатний жити гак, як живе більшість громадян його держави — не використовуючи привілеї, якими безсовісно обдаровують себе можновладці нині. Попри весь песимізм, я впевнена, що він, такий лідер, є. У критичні моменти історія завжди висуває особистість, яка одягає такі ж штани, в яких ходить більшість його співвітчизників, і носить їх доти, доки купівля нових перестає бути нездоланною проблемою бюджету пересічної сім'ї. На цьому тримається світ.

Візьмімо, наприклад, Олександра Мороза. У чому секрет його притягальної сили? Для мене, людини далеко не соціалістичної орієнтації, у радянському прочитанні цього соціально-політичного устрою, **Олександр Мороз, як ніхто інший в Україні, вкладається нині в рамках народного провідника, Народного Президента, якщо забігати вперед. Цей політик, якому властиві певний аскетичний стиль, цілком відповідає тим умовам, у яких живе основна маса українського народу.** Будучи одним з чільних лідерів держави, він утримувався на високому моральному рівні, не заплямувавши себе ані зловживаннями, ані швидким збагаченням за рахунок голодного люду, ані нечестими руками когось з його оточення. Це правда, що він походить з партійної номенклатури, але правдою є й те, що високі кабінети не вичавили з нього високого морального начала. Ті, кого він наблизив до себе, дібрані виважено і не кидають тіні на свого лідера. Це має особливе значення в державі, де постійно гримлять скандали з приводу оточення інших високопоставлених керівників. Коли народ чує про розбазарювання державної скарбниці

кимось з урядовців, він уже не дивується, але у нього мимоволі напрошується порівняння, і Мороз та ті, хто з ним, на цьому явно вигранють.

Образ провідника з близьким до простого люду способом життя народився не в комфортних кабінетах придворних пропагандистів, а виринув у низах, так би мовити, сам собою. **Авторитет, імідж Мороза не штучно створений, а справжній, правдивий, заслужений ним, тому наростає дедалі більше.** Тим паче, що додається до нього й дещо з особистого цієї людини. Доля Олександра Мороза ніколи не була легкою. Те, що він не відступився від прикутої до ліжка впродовж багатьох років дружини, залишився її вірним і відданням другом, що він сам виховав з малих і поставив на ноги дітей, не може не зворушувати. Отож перед нами особистість високого кшталту, високих моральних якостей, і цей факт ще більше прихилиє до Мороза людей. Відтак, незважаючи на шалену (сплановану, розгорнуту і фінансовану ще з того часу, коли стала зрозумілою сила цієї політичної фігури) кампанію по дискредитації, акції Мороза безупинно йдуть угору.

Стрижем зростаючої популярності є і його справді непересічний політичний талант, який не можуть не визнати навіть найзаклектіші опоненти. Вороги Мороза стверджують, що він надто спритний і хитрий, і через це від нього може бути багато лиха.

Але кому? Народові, що стогне від започаткованих, але так і незреалізованих реформ? Чи тим, які здатні забезпечити лише добробут власний? Кому ж лихо з розуму Мороза?

Тому, мовлячи про Мороза-політика на перспективу, варто зупинитися на тих принципових питаннях, які вирізняють його з-поміж інших нинішніх українських лідерів. Узнявши чимало чого від соціал-демократії, соціаліст Мороз будує своє бачення України, я б сказала, на двох китах.

Перший — це захист вітчизняного виробника. Другий — соціальний захист народу. Обидва вони взаємопов'язані. А серед механізмів їх реалізації основне — недопущення в Україні ситуації, коли можна було б легко скуповувати землю, що, на думку Мороза, зруйнувало б, роздробивши, великі сільськогосподарські підприємства, які ще мають шанс піднятися, і що до того ж, могло б віддати землю в чужинецькі руки. **«Ми повинні продавати пшеницю, а не землю», — ця фраза авторства Мороза дуже точно передає бачення ним української перспективи.**

Аналізуючи становище, в якому мають шанс опинитися після вступу України до Європейського Союзу дрібні землевласники, бачиш виваженість позиції Мороза. **Занапасти українського виробника і перетворити державу на ринок збуту сільськогосподарської продукції західних фірм — це саме те, чого Олександр Мороз не хоче допустити.** Він бачить не тільки переваги того шляху, на який ступили найближчі західні сусіди України, колишні партнери по соцтабору, а й небезпечні повороти на ньому. Відтак прагне поставити на ноги вітчизняного виробника, вдихнути життя в загроблену промисловість шляхом інвестицій — і не лише закордонних, а й вітчизняних, які нині через порочну податкову систему змушені крутитися «в тіні». У його баченні держава — не ялова, покірنا, що лежить на розпутьті між Заходом і Північчю, атака, котра розуміє: «Політику визначає географія», з чого випливає:

Україна повинна скористатися своїми перевагами, а не давати себе використовувати сусідам з обох боків.

Річ ясна, аби проводити таку політику, яка з причин добре відомих не матиме забагато підтримки зверху, але матиме шанс бути підпертою народом, треба володіти високим ступенем відваги першого мужа держави. Однак, політичні плани Мороза збігаються, можливо, з не до кінця усвідомленими, але справжніми прагненнями народу

(ще одна складова його феномена). Адже йдеться про соціальний захист не тільки малозабезпечених осіб, а всього народу, який став неміщом.

Ще одним, третім китом, на якого спирається Мороз, є його вміння раціонально підходити до ідеології. Ось чому «непопулярність» соціалізму в Україні перетворилася під проводом «першого» соціаліста не в загрозу, а в шанс для держави. Мороз визначив український соціалізм, як такий, якому будуть притаманні кращі риси соціалізму і австрійського, і кубинського. Він убрав традиційних революційних соціалістів радянської доби в консервативні пелерини і змістив їх до центру, чим пом'якшив, так би мовити, українізував саму ідею.

Олександр Мороз — прагматик. Так, він спритний, як стверджують його опоненти. Та ми окреслимо цю рису інакше; **виняткове відчуття пропорцій, яке перетворює силу його характеру на інструмент для досягнення мети.**

А мета? Будувати сильну державу. Відповідаючи на закиди у відсутності патріотизму, він відповідає, може, надто різко, але по суті: «Не вчіть мене любити Україну». І цим сказано якщо не все, то дуже багато. З нього так і не вдалося створити негативного героя. Бо на його користь спрацювали ті об'єктивні реалії, які народ просто і влучно втиснув у прислів'я:

«Неправдою світ обійдеш, але назад не вернешся». Назад — це до простих людей, до тих, кому, врешті-решт, обирати з багатьох претендентів одного провідника. Того, який, попри високе становище, жив і житиме його клопотами нащодень.

Ганна СТЕЦІВ, кореспондент

"Дело Лазаренко" испачкало мое имя

**Не более чем грязь, поднимаемая дерущимися в луже пьяницами,
— прохожих**

После "швейцарской эпохи" Павла Ивановича разве что самый ленивый полит-оракул не предвещал падения рейтинга Александра Мороза за его сближение с Лазаренко. С учетом того, что еще совсем недавно Александра Александровича называли одним из основных конкурентов Леонида Кучмы на президентских выборах, последствия могут быть довольно серьезные...

— Вот и ваш "прогрессивный" оппонент Владимир Марченко, — задают "Ведомости" свой первый вопрос г-ну Морозу, — заявил, выступая в парламенте: Мороз и Симоненко, дескать, запятали себя связью с лидером "Громады", поэтому у левых остается одна достойная кандидатура на выборы-99 — Александр Ткаченко. После возвращения г-на Лазаренко из Швейцарии вы почувствовали изменение отношения к вам однопартийцев из-за, скажем, неправильного подбора союзников?

— Ничего не изменилось. Актив партии прекрасно понимает, что никаких компрометирующих связей у меня не было ни с кем. После возвращения Лазаренко почувствовали растерянность властные круги. Потому что разрушается схема компрометации Мороза. Похоже на то, что версия, разрабатываемая в президентской администрации и других властных структурах, где-то не работала. Когда она отработывалась (в том числе через телевидение, через газеты), то, понятно, основной акцент делался на компрометацию меня как политической фигуры.

На мой взгляд, сегодня власти лихорадочно ищут иные проекции этой версии. И то, что говорит Марченко, подтверждает лишь одно: его группа также задействована в этой

схеме компрометации, как и представители властных структур. Он выполняет их заказ и говорит то, что должен говорить. Только ему было поручено это сделать, когда будет хоть какое-то основание, а так он выдал фальстарт или очередной блеф.

Я оставляю без комментариев дело, связанное с Лазаренко, поскольку, с одной стороны, меня оно не интересует, а с другой, потому что посвященные в него находятся по иную сторону (это, очевидно, Президент, его администрация, правительство и т.д.), пусть сперва разберутся между собой, не перекаладывая вины — если она там присутствует — на кого-то другого.

Конечно, если с позиции неправды вести пропаганду, то она, понятно, может каким-то образом "испачкать" политика. Но рано или поздно эта ложь вылезет на поверхность и скомпрометирует того, кто затевал это дело. Еще раз возвращаюсь к тезису Президента "вор кричит: "Держи вора!" Я эту фразу понимаю буквально, учитывая, что поднял гвалт по поводу "дела Лазаренко". Это не уровень внутренней государственной политики, это уровень сведения счетов по схеме воровского "общака". Я не хочу в этом принимать никакого участия.

— **Но вы согласны, что "дело Лазаренко" отразилось на вас, как политике, нанесло определенный ущерб имиджу?**

— Я так не считаю. Когда двое пьяных дерутся где-то в грязи, то даже на тех, кто издали за этим наблюдает, летит грязь. Вот так это "дело" могло отобразиться на моем авторитете.

— **Не пересмотрит ли теперь фракция "Левый центр" своего отношения к "Громаде", дабы вас снова потом не обвиняли в "порочащих связях"?**

— Нет. Мы с уважением относились к позиции "Громады", хотя иногда наши позиции не совпадали. Внутри самой "Громады" по некоторым вопросам голосуют по-разному, и это нормально, потому что она тоже неоднородна. То, что разыгрывалось вокруг Лазаренко, не отражается никоим образом на наших отношениях, они и раньше были откровенными, конкретными, прагматическими, деловыми. Без какой бы то ни было взаимозависимости и без каких-либо обязательств с моей, например, стороны.

Не хотел бы, чтобы мои слова трактовались кем-то как стремление оправдать Лазаренко. Во-первых, я не вижу, в чем его нужно оправдывать. Во-вторых, я не хотел бы, чтобы это воспринималось как стремление каким-либо образом "отмыться" или отмежеваться от Лазаренко. Не от чего отмежевываться — мы были с ним в добрых, нормальных отношениях. В последние месяцы. Поэтому я еще раз повторяю: в наших отношениях все остается на прежних местах.

Даже если гипотетически представить, что со стороны Лазаренко были злоупотребления, но они же (я имею в виду Президента и бывшего премьера) сотрудничали давно. Он же его назначил первым вице-премьером без согласия Верховной Рады, он же его рекомендовал на пост премьера, он же его наградил орденом Ярослава Мудрого 4-й степени (ремарка такая — мне предлагается пятой степени! Но я отказался не потому, что награда ниже). Он же его отправил в отставку по состоянию здоровья...

— **... Кстати, а какова судьба того ордена, от которого вы отказались? Где он сейчас?**

Да меня это не интересует.

— **Вы говорите о хороших отношениях с Павлом Ивановичем в последнее время. А когда-нибудь в этот период, сидя наедине, вы не напоминали ему о том, как, будучи премьером, он несколько раз прикладывал, скажем так, руку к иницированию вопроса об...**

— ... отставке председателя Верховной Рады? Я знаю это. Он еще в то время говорил, что никакого отношения к этому не имеет... Хотя я знаю, что имеет. Есть много "нюансов", которые свидетельствуют о том, что я это рассматриваю как факт, а не особенности взаимоотношений.

— **Вы простили Лазаренко "политически" или просто по-человечески?**

Нет, я смотрю на эти вещи просто, как на факты политической жизни. Мне нечего ни прощать, ни не прощать. Да, было так. Я знаю, почему так было. Просто я это оцениваю и учитываю — в какой мере можно строить личные отношения: доверять — не доверять, сомневаться или выставлять все время какие-то запасные контраргументы для себя. Внутри.

— **Почему вы в столь жесткой оппозиции к Президенту?**

— Как высказываются нынешние украинские деловые круги, сегодня в Украине никто не может заработать без санкции Президента. То есть хорошо заработать. И еще одна сентенция, которая выплывает из этого факта, из наблюдений за нашими экономическими процессами: в Украине практически невозможно заработать. Можно только украсть. Даже исходя из этого нам необходимо менять механизм государственного управления и менять экономический курс. Точнее, нужно менять внешнюю и внутреннюю политику.

— **Что для этого нужно сделать?**

— Нужно заменить Президента и поломать механизм осуществления государственной власти.

Р.Б. О том, что делает Александр Мороз, если его изберут президентом, кто помог Александру Ткаченко стать спикером — читайте в продолжении интервью с лидером Соцпар- тии в завтрашнем номере.

Виктор СЛЕЗКО
"Киевские ведомости"
декабрь 1998г

Партии и общество

В редакционной почте «Голоса Украины» много писем, авторы которых обращаются к лидерам разных фракций Верховной Рады Украины с вопросами, которые интересуют и самих авторов, и, вероятно, многих других читателей. Коллеги-журналисты сообщили нам, что вопросов к лидерам фракций ВР немало и в почте других редакций.

Поэтому мы предложили известному политику, руководителю фракций блока Социалистической и Селянской партии Украины (Левый центр) Александру Морозу выбрать из почти любой редакции письмо с наиболее характерными вопросами в его адрес и ответить на страницах парламентской газеты. С таким же предложением мы обращаемся и к лидерам других фракций Верховной Рады. А сегодня Александр Мороз отвечает на вопросы киевлянки С.Я. Инджиевской (к сожалению, она не указала полностью свое имя и отчество).

Итак, слово Александру Александровичу Морозу:

— Да, весьма характерный блок вопросов по межпартийным отношениям в левом политическом спектре поступил в письме уважаемой киевлянки. Письмо она начала с претензий ко мне как Председателю парламента прошлого созыва за нарушение прав ветеранов при выделении земельных паев на основании указов Президента. Автор считает, что земля, владение ею еще с давних времен было причиной войн и восстаний, и уже поэтому ветераны войны имеют неоспоримое право на земельные паи. В принципе соглашаясь с такими аргументами, отмечу, что суть претензий С.Я. Инджиевской высвечивает типичную ошибку многих граждан — непонимание ими сути распределения полномочий между ветвями власти и должностными лицами. Поэтому вынужден подробнее остановиться именно на этом вопросе, который по своему содержанию отличается от последующих.

Прежде всего, уважаемая С.Я. Инджиевская, хочу поблагодарить Вас за письмо. Оно ценно для меня тем, что собрало ряд вопросов, которые в отдельности звучат на различных встречах и свидетельствуют либо о неинформированности, либо о тенденциозности в оценках роли Социалистической партии, меня — ее председателя, в тех процессах, которые происходят сегодня в Украине, либо свидетелями и участниками которых мы были в последние годы.

Сначала отвечу на Ваши соображения в отношении земли и права на нее ветеранов войны. Сделаю перед этим небольшую ремарку: указы Президента руководитель парламента не подписывает и ответственности за них не несет. Наоборот, анализируя внимательно газету «Товариш» и другие издания, Вы могли заметить, что я не раз подчеркивал неконституционность, а следовательно, незаконность земельных актов Президента. Статья 14 Конституции Украины четко фиксирует, что имущественные отношения на землю у нас определяются исключительно на основании законов. То есть различные указы, постановления, распоряжения, изданные кем-либо, не имеют юридической силы. Т. наз. «Земельные указы» Президента, изданные, по моему мнению, по требованию зарубежных кругов, преследуют две цели: ликвидацию крупных землевладений, пригодных для внедрения индустриальных технологий, а также организацию рынка земли, начало функционирования которого вскоре лишит большинства наших сограждан права на землю. В обоих случаях преследуется вполне понятная задача—деградация АПК Украины, уничтожение потенциального конкурента, использование земли как аккумулятора капитала, в том числе грязного.

Право на землю в Украине имеют все Граждане, ветераны исключения не составляют. Реализация этого права предусматривается Земельным кодексом и рядом законов («О коллективном сельскохозяйственном предприятии», «Об аренде земли», «О фермерском хозяйстве»... и др.). Наше законодательство предусматривает ипаевание земли, а в отдельных случаях, по желанию владельцев паев, и выход из их коллективного землевладения, но так, чтобы право на пай было реализовано либо за счет земель запаса или резерва, либо (при отсутствии последних) на краю коллективного землевладения. Право на землю — специфическое, поскольку специфичен сам объект — земля. Правовые отношения относительно нее учитывают эту специфику: земля рассматривается не как территория, площадь, капитал..., а как средство производства.

С Вашего разрешения, о заслугах ветеранов войны говорить не буду — они неоспоримы, что же касается природы войн — по недостатку времени.

Тема достаточно дискуссионна, особенно с учетом новейшей истории (Вьетнам, Афганистан, Иран, Ирак, Абхазия, Чечня...). Историю же древней Австралии или Новой Зеландии я не изучал, хотя, кажется, выражение «восстание» не относится к обществу в стадии «дикарства».

Теперь отвечу на Ваши вопросы в той последовательности, как Вы их задаете.

1. На VI съезде СПУ секретарь ЦК КПУ Симоненко от 140 тысяч коммунистов предложил создать блок коммунистов и социалистов.

Почему съезд социалистов не поддержал предложение коммунистов?

- Вы ошибаетесь. Предложения о блоке вносили мы в течение длительного времени. Еще за год до съезда по согласованию между руководителями СПУ, СелПУ и КПУ было проведено совместное заседание их центральных органов. Позиция социалистов с тех пор осталась неизменной и идти единым блоком на выборы в ВР. Более того, выступая на съезде коммунистов накануне избирательной кампании, я еще раз вернулся к теме единого списка для представителей трех партий. В рабочих встречах я предлагал квотирование списка по схеме: 60% — для коммунистов, 40% — для социалистов и селян. Можно было рассматривать и другие предложения. Однако руководство компартии сочло необходимым проверить собственный имидж партии, уровень ее поддержки населением. Мы с уважением отнеслись к этому намерению. С точки зрения интересов партии, её становления, намерение было оправданным — около 120 коммунистов в парламенте тому подтверждение. Однако, с точки зрения интересов общества, единый список дал бы в депутатском корпусе намного больше и коммунистов, и социалистов, и селян. Тогда раскольники левого движения не проникли бы в парламент, а депутаты единого списка вместе со своими депутатами — «мажоритарниками» имели бы не менее 190 голосов, что обеспечило бы решающее влияние на решение многих проблем, особенно на формирование структур парламента, установление отношений с другими ветвями власти, выработку принципов внешней и внутренней политики.

Оставляю за пределами ответа анализ факторов, приведших к полученному результату, в т. ч. и такого: за нынешнюю ли партию или за прошлую жизнь голосовали тогда люди? В любом случае, руководство КПУ рационально учло все факторы, хорошо организовало дело. Возможно, на их месте я так же колебался бы в выборе стратегии кампании. Что касается результатов избирательной кампании в парламент, то сделанный мною еще в середине ноября 1997 года прогноз был объективным в отношении возможностей разных партий с учетом их имиджа:

(КГУ — более 18%; Рух — 8; НДП — 5; «Громада» — 6; Аграрная партия — 8; блок социалистов й селян — 8, Демократическая партия (тогда еще НЗПа не было) — 4; СДПУ(о) — 5). Это рейтинговые оценки, на которые партии и блоки могли опираться, идя на выборы. Кто и как воспользовался стартовым показателем, какую коррекцию внесла фальсификация выборов и т.п. — тема отдельного разговора.

2. В корреспонденции В. Дрозда «Авторитет і єдність» («Товариш», № 25, 1997 г.) автор приводит ваше заявление: «Кто думает о возрождении СССР — тот не имеет головы». Почему Вы против объединения народов бывших республик СССР?

— Крайне некорректно и предвзято поставлен вопрос. Вы не используете первую часть моего тезиса: «Тот, кто не сожалеет о бывшем Союзе - не имеет сердца...» Лишь в паре два тезиса становятся полноценными афоризмами, из которых понятно мое восприятие трагедии бывшей Родины. Отсюда вовсе не вытекает мое нежелание объединения народов бывших республик СССР. Только надо сначала спросить сами народы об их желании, одновременно и себе объяснить суть слова «объединение».

Теперь многие с политической выгодой для себя забывают о событиях конца 80-х — начала 90-х годов. Забывают прежде всего те, кто по своему политическому положению должен был бы тогда отстаивать единство народов, силу партий, лучшие достижения строя. Все, что зависело тогда от меня, я делал последовательно. Возможно, даже больше, чем мог. Не буду об этом распространяться, чтобы у вас не сложилось впечатление, что я оправдываюсь. Не вижу в этом ни малейшей нужды.

Непредубежденный аналитик может воспользоваться страницами стенограмм моих выступлений, десятками статей, публицистических материалов о том непростом

времени. Там нет лакировки событий, ибо объяснялись они не с расстояния времени, а из их середины. Вероятно, состояние тогдашней партии проявлялось и в том, что влиятельную (в течение менее года) парламентскую структуру - большинство — пришлось возглавить мне, хотя среди депутатского корпуса было семь секретарей ЦК, с десяток заведующих отделами ЦК и первых секретарей обкомов. Партия не имела идеи, программы преодоления идеологического, экономического кризиса, ее аппарат утратил влияние на массы, а верхушка путалась в стереотипных, затертых схемах поведения, не смогла спасти от катастрофы ни общество, ни партию.

Если Вы судите меня с позиции той партии, то не стоит. Как коммунист перед людьми я был и остался честным. Понимаю теперь, что мои попытки повлиять на реформирование партии, формы и содержание партийной работы были наивны. Не отбрасывая субъективные причины, отмечу, что крах компартии в начале 90-х годов был, к сожалению, закономерен. Прибегаю к такому выводу тоже с болью, ибо партии отданы лучшие годы.

Можете спросить — а почему это я о партии веду речь, если Вы спрашивали об объединении народов? Так и я об этом, ведь единство народов и государства держалось на единстве партии. Это была специфическая система общественной и государственной жизни, к уникальности положительных и отрицательных черт которой еще не раз будут возвращаться историки. В системе главным и обязательным звеном была коммунистическая партия. Кто теперь возьмет на себя ее функцию? 140 тысяч последовательных коммунистов из недавних трех миллионов? Или крохотная ВКП(б), или несколько коммунистических партий России, Белоруссии, Армении и т.п.?

Скажите, после революции ленинская партия не была более многочисленной. Да не была, но она унаследовала унитарный монархический строй империи и не дала его окончательно разрушить. А теперь почти в каждой республике свой монарх да по несколько десятков партий. Плохо,

что так? Возможно. Но так есть.

Объединение народов можно сохранять также на основании экономической интеграции. Давайте концентрировать усилия в этом направлении. Еще недавно, до середины 90-х годов, можно было говорить, что восстановить интеграцию проще, чем создавать новую, что к схеме ЕС нам надо двигаться не 28 лет (как европейской «одиннадцатое»), а следует просто вернуться на несколько лет назад. Сегодня поздно, дезинтеграционные процессы, как и деградация вообще, происходит намного быстрее, чем процессы прогрессивные. Кого теперь объединять: коррупцию украинскую с российской? Они и так объединены. Для себя. Говорят, народы надо объединять. Правильно, надо. Но это объединение имеет так много конкретных составляющих, что начав с политической, другие могут создать непреодолимые противоречия.

Мне кажется, надо браться за экономику. Здесь мы объективно взаимозависимы. Следует обеспечить такое развитие социально-экономической сферы и в Украине, и в России и в других республиках, чтобы интеграция стала неотвратимой потребностью государств и народов, чтобы достигнув значительно более высокого уровня благосостояния, чем было недавно (нынешняя нищета не аргумент), новое качество благосостояния для большинства населения становилось следствием более тесной интеграции. Чтобы границы не были заметны для людей. Будет это выглядеть как отношения в нынешнем ЕС, отношения между США и Канадой, Францией и Швейцарией, Россией и Белоруссией, или в форме, подобной СССР, — не знаю. Знаю, что это будет, но не так быстро, как хотелось бы. Потому и призывы несовременные бросать не могу. Партия обязана ставить реальные задачи и их достигать. Иначе

желаемое будет выдаваться за действительное, а это быстро распознают сограждане, и партия среди них утратит авторитет.

Так что голову все же надо иметь...

3. Почему СелПУ вышла из блока СПУ, но Вы продолжаете называть блок СоцПУ и СелПУ?

—Из фракции блока вышла не СелПУ, а несколько членов этой партии. Во фракции остались члены Селянской партии, ее учредители В. Цушко, С. Сас, В. Зубов, несколько беспартийных, в т. ч. И. Бокий, проходивший по спискам СелПУ. Фракция создана по итогам выборов, где блок, а не партия, занял третье место, и блок она представляет. Поэтому называться фракцией только Социалистической партии было бы и политически, и юридически неправильно. Кстати, Комитет ВР по вопросам Регламента принял решение о том, что создание фракции СелПУ неправомерно. Но это обстоятельство я не комментирую, отвечая буквально лишь на Ваш вопрос,

4. В публикации преподавателя Киевского университета Мармазова ("Товариш", № 37, 1997 г.) сказано: "Широкая количественная база коммунистов нужна СПУ для большого политического маневра".

Вопрос: когда возник принцип, что большинство подчиняется меньшинству? Если Вы не согласны с Мармазовым, то почему не выступили с возражением?

— У нашей партии нет политической цензуры, хотя некоторые публикации после их появления в "Товариш" оцениваются Политисполкомом. Что касается "широкой количественной базы коммунистов" как фактора содействия большому политическому маневру, то какие у Вас возражения? К тому же это касается не только близких к коммунистам в политическом спектре социалистов, но и многих других партий. Вы же не хотите, чтобы КПУ существовала условно, была микропартией. В отношении к ней тогда не то что "политических маневров" не было бы, ее просто никто не трогал бы. Для СПУ это значило бы, что часть спектра коммунистов пришлось бы взять себе, сужая свои политические возможности, особенно в направлении консолидации общества, — теперь чрезвычайно актуальной проблемы. Вероятно, это имел в виду Мармазов.

С принципами Вы обращаетесь не совсем точно. "Меньшинство подчиняется большинству" — это элемент принципа демократического централизма. Он касается внутривнутрипартийной работы, а не межпартийных отношений. Развивая Вашу логику, можно прийти к выводу о том, что менее многочисленные партии должны "подчиняться" более многочисленным. Почему же Вы не задаете такие вопросы упомянутой уже ВКП(б), СелПУ или ПСПУ, которая на словах якобы тоже за социализм? Или Вы избрали для этого нас, партию, которая два года боролась за возрождение КПУ и куда отдала десятки тысяч своих членов?

Все эти вопросы я задаю без иронии, ибо Ваше удивление для меня не новость, слышал подобное на десятках встреч. Они — лишнее свидетельство того, что есть еще много Ваших единомышленников, которые так и не поняли сути колоссальных перемен, произошедших в обществе за последние годы. Той Компартии Украины, которая существовала до августа 1991 года, нет. Есть та, которая образовалась летом 1993 года и которая пытается восстановить непрерывность восьмидесятилетней традиции коммунистов, авторитет партии. Уважаю и поддерживаю активистов Вашей партии за попытки решить эту сложную проблему. Боремся за авторитет своей партии и мы — социалисты, не без основания полагая, что через несколько лет станем одной из наиболее влиятельных политических партий в Украине и останемся таковой на долгие-долгие годы. Так что, мы тогда должны диктовать коммунистам? Нет, разумеется. Другое дело — координация действий. Это нужно и теперь, и в дальнейшем.

5. Первый секретарь Кировоградского обкома СПУ Садовый заявил:

"У нас не было повседневного сотрудничества с коммунистами. Их количество, а наше качество..." ("Товарищ", № 19-20, V. 1998 г.).

Вопрос: в чем проявляется качество СПУ перед КПУ?

— Будь я автором той публикации, я сказал бы конкретнее. А существо качества, вероятно, в том, что, уступая по количеству членов партии, СПУ в Кировоградской области (точнее: блок) фактически добилась на выборах одинакового результата с коммунистами. Речь идет не о преимуществе одной партии перед другой, а о методах работы в конкретном регионе. Если первый секретарь обкома видит это качество, то ему легче будет в дальнейшем договориться с коммунистами о сотрудничестве, упоминавшейся уже в ответе на первый вопрос координации, которая в Кировоградской области могла обеспечить полный успех наших сил. А пока хвалиться нечем, ибо, собрав на свою сторону более половины голосов за партийные списки, коммунисты и социалисты из-за несогласованности действий "сдали" бизнесменам все мажоритарные округа.

Вот что должно стать предметом нашей тревоги. Качество и количество здесь отступают на задний план, тем более, что и количеством в Кировоградской области СПУ после выборов приросла значительно, приближаясь к 2-тысячному рубежу.

6. В газете "Товарищ", № 5, 1998 г. Вы сказали, что на встречах люди спрашивают, в частности, чем отличаются коммунисты от социалистов, и ответили, что "...мы считаем, что социализма в СССР не было" и по отношению к Конституции Украины. В журнале "Вибір" пишете, что в СССР социализм и советская власть были извращены.

Вопрос: какое общество и власть были в СССР 70 лет?

— Вы попробуйте сами ответить на свой вопрос. Он волнует многих неравнодушных людей. Я повторил в целом программный тезис нашей партии и не считал нужным детально останавливаться на характеристике уклада жизни в СССР. Ведь речь шла не об этом, а о различиях между нашими партиями.

Построено же было общество со множеством ростков социалистичности (коллективистский способ отношений, классическая по структуре система социальной защиты, образования, здравоохранения, науки и культуры, система занятости, уровень обобществления средств производства и др.). Но удалось ли преодолеть отчуждение людей от государства, сочетать собственность и труд, как считал необходимым решить при социализме К. Маркс? Удалось ли заменить родовой признак капитализма — наемный характер труда? Удалось ли воспитать у человека чувство хозяина в своем государстве (дабы не искать аргументов, зайдите в лифт — они там выпирают наружу)? Были, разумеется, реализованы по форме многие принципы народовластия, но по содержанию они, к сожалению, не отвечали ленинскому их видению. То же можно сказать и о трудовых коллективах, профсоюзах, прочих общественных организациях, о кооперации. Ссылаюсь здесь на собственный многолетний опыт членства в местных советах разного уровня, понимание педагогической, производственной, профсоюзной и партийной работы.

А главное, не удалось избежать эксплуатации человека. Ему безразлично — государством или другим человеком будет осуществляться эксплуатация. Свободным при этом он все равно не сможет себя чувствовать.

Правда, в сумме названные критические аргументы не перекрывают и десятой доли тех бед, которые свалились на нынешних граждан Украины. Многим из них качество жизни в середине 80-х кажется теперь, и не без оснований, если не коммунизмом, то, по меньшей мере, раем.

7. Вопрос: какой социализм, в Вашем нынешнем видении, Вы предлагаете народу Украины вместо социализма Ленина?

— Позволю себе задать встречный вопрос: а откуда Ваша убежденность, что именно такой строй, какой был у нас, Ленин считал идеалом социализма? Где это у него написано? В своих прогнозах Ленин мало прибегал к теоретизированию на предмет будущего. У него, возможно, на это просто не было времени. Он был прагматичным политиком, действовал так, чтобы в сумме фактов понять тенденцию, ее характер, найти оптимальное решение. Это видение сути кооперативного движения, межнациональных отношений, роли профсоюзов, народного контроля, НЭПа и т. п. дают мне основание прийти к выводу, что практика строительства социализма в СССР далеко не полностью отвечала ленинскому пониманию сути социализма.

Мы же считаем необходимым воспользоваться всеми лучшими достижениями предыдущего общественно-экономического уклада, дополнив их новыми возможностями, в том числе вытекающими из многоукладности экономики, многопартийности политической системы, демократических принципов государственного управления. Сказать, как все это будет конкретно, не сможет никто. Недаром же еще классики марксизма учитывали, что социальные процессы отличаются сложной логикой развития и программировать ее до деталей — напрасно. Одно, что для меня неоспоримо, — человек рождается один раз и жить достойно он имеет право в своем, отведенном ему судьбой, отрезке времени, изменяя и себя и окружение в направлении идеалов социальной справедливости, добра и процветания. То есть двигаться надо не назад, а вперед — к социализму.

8. Народ Украины писал, кричал, что Конституция, которую подsunул Кучма с НДП, со своим советчиком МВФ, антинародна и ее принимать не надо.

Вопрос: почему вопреки требованиям народа Вы проголосовали дружно всей СПУ за антинародную Конституцию?

— Давайте будем откровенны. Народ довольно равнодушно наблюдал за конституционным процессом. Так же равнодушно проголосовал бы за вынесенный Президентом на референдум диктаторский вариант конституции, не читая ее содержания (как не читает преимущественно и нынешний Основной Закон). В качестве примера возьмите опыт принятия Конституции в России, Казахстане и пр. Отрицать это могут лишь политические конъюктуришки, ортодоксы и просто ограниченные люди.

Так в чем Вы меня упрекаете? В том, что я два месяца боролся за право коммунистов принимать участие в окончательном формировании текста Конституции, несмотря на колоссальное давление со стороны пропрезидентских сил, на их очередную попытку сместить меня с поста Председателя ВР? В том, что удалось сплотить депутатов различных политических взглядов, чтобы они поднялись над политическими пристрастиями и приняли оптимальный для народа и государства Основной Закон? В том, что в основных положениях Конституции Украины, прежде всего во 2-м разделе, зафиксированы те права и обязанности, реализовать которые способно государство, опирающееся на преимущественно социалистические по содержанию принципы? В том, что социалистическую конституцию не мог принять в целом буржуазный по составу законодательный орган, где коммунистов и социалистов с их сторонниками было около трети?

В своих претензиях Вы, к сожалению, повторяете упреки моих бывших "прогрессивных" однопартийцев которые отказались от работы над Конституцией, отдав это право руховцам, чтобы затем со стороны судить и социалистов, и коммунистов, выдавая себя за единственных поборников прав трудящихся. Надо учесть и то, что большинство положительных изменений в тексте Конституции (а их около сотни) поддержано коммунистами. Да и общее голосование шло с поддержкой части их фракции. Да, против голосовала часть коммунистов, пятая часть социалистов. Но ведь против голосовала и часть руховцев, выполняя, как и сейчас, волю администрации

Президента. Во всяком случае, уже это одно доказывает, что голосовался не "подсунутый" Кучмой вариант. Прислушайтесь, кстати, сколько раз Л. Кучма выражал неудовлетворение содержанием действующей Конституции. Да, мы не сходимся с руководством КПУ в оценке содержания Конституции и факта ее принятия. Но ведь это не значит, что Основной Закон можно игнорировать. И коммунисты этого не допускают.

Было бы хорошо, если бы Вы внимательно проанализировали Конституцию и те недостатки, которые имеют принципиальное для народа значение, через фракцию внесли на рассмотрение парламента. Поправки в ней возможны, это кстати, также преимущество принятого варианта. Нужно только, чтобы состав парламента разрешал сделать необходимую коррекцию. А еще важнее создать такие условия в Украине, чтобы ее Конституция не только провозглашала, но и гарантировала государством все права каждому гражданину.

9. Политсовет СГІУ обратился к ЦК КПУ с предложением провести совместное совещание, чтобы выдвинуть единого кандидата на пост президента.

Вопрос: это что, заблаговременная подстраховка, что социалисты предлагали, а коммунисты не захотели?

— А если "захотели", тогда как? Почему Вы наперед знаете, как будет, Вам кто-то сказал? А если социалисты захотят пойти навстречу коммунистам, то письма по такому поводу Вам покажутся подозрительными? Вы же как будто хотите, чтобы наши две партии дружно сотрудничали. Как это мыслится: по принципу кто кому "подчиняется"? Вы здесь чего-то недоговариваете. Учтите, съезд СПУ почти два года назад высказался о необходимости создания блока народно-патриотических сил и выдвижении от него одной кандидатуры. В этом контексте мы поддерживаем позицию ЦК Компартии Украины об участии в президентской кампании единой командой.

10. Вопрос: способны ли Вы отказаться от проявлений вождизма, которые мешают Вам найти путь вместе с коммунистами, чтобы выгнать Украину из экономической и духовной пропасти?

— Похоже на то (сужу по почерку), что Вы несколько старше меня по возрасту. Однако это не дает Вам право меня оскорблять. Во всяком случае, Вы должны были бы привести хоть какие-то доказательства "проявления вождизма". А так могу лишь догадываться. Вероятно, речь о том, что в период яростного шельмования коммунистов (а следовательно — и Вас) никто из тех, кто должен был бы это делать по своему гражданскому статусу, не поднялся публично против волны зла. Это пришлось сделать мне. Вероятно, следовало бы не читать доклад по поводу 75-й годовщины Великой Октябрьской Социалистической революции во Дворце "Украина". Вспомните, в каком году это было. Правда, других не нашлось ни для организации заседания, ни для доклада, ни для многочисленных демонстраций, митингов, акций протеста. Хотя ради справедливости напомним, что рядом были и на совесть работали А. Мартынюк, В. Пронин, другие члены СПУ, которые со временем стали активом Компартии.

Возможно, Вас беспокоит последовательная оппозиция СПУ режиму существующей власти. Возможно, пристальное внимание к СПУ и ее руководству придворных средств массовой информации создало у Вас впечатление "вождизма". Напишите мне "четко, конкретно, правдиво", как Вы того требуете от меня.

11. Вопрос: почему не ставите вопрос, что для Украины никакой Президент не нужен, а вместе с тем и институт Президента?

— Ставим. И неоднократно, еще до восстановления КПУ. Публикаций по этому поводу достаточно. Ставим, несмотря на то, что в сложившихся на сегодня условиях это спорный вопрос. Возможно, здесь следует идти постепенными изменениями. Начать следует с устранения конституционным путем нынешнего Президента. Мы, социалисты, кстати, самостоятельно, вопреки незаконным усилиям официальных властей, создали по

всей Украине 70 инициативных групп для сбора подписей на референдум. В эти дни, как Вам известно, идут судебные заседания по поводу регистрации указанных групп и их правомочности. Идет политическая борьба. Помогайте нам.

12. Когда Вы читаете публикации львовских социалистов, не создается ли у Вас впечатление, что они создадут одну партию западных областей Украины — либо социалистическую, либо коммунистическую?

— Они демонстрируют, скорее, ту координацию сил, о необходимости которой вы ведете агитацию. Эта координация сформировалась в условиях вульгарного противодействия нашим сторонникам со стороны местных властей. Иначе говоря, жизнь их заставила действовать заодно, слаженно.

Вероятно, нам не следует допускать, чтобы такой способ сплочения доминировал повсюду в Украине.

В заключение, уважаемая С.Я. Инджиевская, примите от меня поздравления и пожелания добра и здоровья. Надеюсь, что 1999 год даст на поставленные вопросы дополнительные ответы.

«Голос Украины»
январь 1999 г.

Интервью главного редактора журнала «Арсенал» с депутатом Верховного Совета Морозом А.А.

— Александр Александрович! Вы гражданский человек, не военный. Однако в недалеком прошлом — Председатель Верховного Совета. И, как говорят военные, Вам по долгу службы нередко приходилось заниматься военными вопросами. Так что военные проблемы Вы знаете не по наслышке.

Сейчас, когда у Вас появилось больше возможности посмотреть на военные дела как бы со стороны, скажите, как Вы оцениваете обороноспособность нашего государства? Достаточно ли она крепкая?

— Ответ категорический — нет. К сожалению, нет. В свое время фактическую концепцию нашей обороноспособности, подытоживая выступление Министра обороны при обсуждении этого вопроса на заседании Верховного Совета, я иронически охарактеризовал словами: «У нас ничего нет, мы никого не боимся, но всем дадим...»

Что я понимаю подпонятием «обороноспособность»? Это уровень гарантии защиты суверенных интересов народа и государства во всех аспектах внутренней и внешней политики: экономическом, социальном, духовном, политическом, военном. Эти аспекты взаимосвязаны и в дальнейшем такая связь будет усиливаться. Если раньше сильным могло считаться государство за счет мощной военной организации (Османская Турция, Россия времен Петра, императорская Франция), то в настоящее время, во-первых, только военная организация могущества государства не определяет, а во-вторых, сама военная организация, с недоразвитыми иными элементами обороноспособности, сильной быть не может.

К тому же, сместились акценты в проявлениях силы государств при отстаивании собственных интересов. Впереди собственно военных дел сказались информационная и экономическая борьба. Владеем ли мы приоритетами в сфере информации, новых знаний и идей при защите собственных интересов? Способны ли мы навязать потенциальным конкурентам выгодный для нас и менее выгодный для них режим хозяйствования? Далеко нет. Естественно, что военными средствами этого достичь невозможно, даже если гипотетически мы бы хотели их применить.

Мы переживаем глубокий системный кризис, почти катастрофу. Досадно, что вступая на путь суверенности, в экономической, самой важной сфере, и в иных сферах Украина, ее руководство допустило так много ошибок, часть из которых — непоправимые. Чего стоит обвальная перемена в 1992—1993 годах на мировые цены в ключевом аспекте производства — энергоносителях; в том числе обвальная, неподготовленная приватизация, уничтожение, а не конверсия, военно — промышленного комплекса, бесосновательный отказ от ядерного щита, особенно тактического направления. Если бы на этом все остановилось, была бы одна ситуация. Но всекомпоненты могущества государства продолжают разрушать уже раздельно, но последовательно. Потеряны высокие технологии, в частности радиоэлектроника, деградирует индустрия станко-, авиа- и судостроения, все более ослабляя несырьевые отрасли, которые чем дальше, тем глубже искажают структуру экономики, вопреки монотонным призывам о структурной перестройке. Уничтожается агропромышленный комплекс и близкие к нему легкая и пищевая промышленности. Следовательно, в число актуальных проблем выдвигается потребность накормить и одеть армию. Методически уничтожается наука, исчезают из

виду научные школы и сейчас, и в перспективе, учитывая огромные демографические ниши из-за небывалой в мире утечки молодых, наиболее талантливых ученых.

Одновременно произошли отрицательные деформации в социальной, духовной сферах, в частности, в общественной морали. Более 70 тысяч военнослужащих и около 25 тысяч уволенных в запас офицеров не имеют собственного жилья, офицеры с опозданием получают зарплату, и к тому же нищенскую. Какое настроение у представителя офицерского корпуса, не получающего зарплату, содержащего безработную жену, необеспеченных детей и брошенных на произвол родителей, видящего, что его подразделение или часть лишены полноценной военной подготовки из-за недостатка материальных ресурсов? Мы хотим, чтобы он при необходимости отдал свою жизнь за Родину, за свое государство? За государство, от которого отчуждается население, за насквозь коррумпированную власть?

Одним из проявлений обороноспособности государства является его готовность к ведению войны. (Не военных конфликтов, отмечу, ибо нужно иметь способность вести именно войну, тогда конфликты можно локализовать, наоборот же не бывает). Войну же ведет не военная организация, а государство. Какой уровень мобилизационной готовности его населения, ресурсов, производства? Прослеживается ли единая жизнь за военного воспитания населения, начиная со школы; по какой методике и на каких примерах? Замечаем ли мы, что даже обычных бинтов не хватает в аптеках, а о разворачивании медицинской службы в условиях войны и говорить неудобно? Государственные резервы ослаблены, о чем свидетельствуют техногенные и природные катастрофы, анализ запасов при рассмотрении госбюджета. Чего стоят так называемые мобилизационные подразделения автотехники на гражданских предприятиях, которые уже давно недвижимые, а государство на их содержание не предусматривает ни копейки? Добавим, что эти предприятия, в большинстве негосударственные, еле дышат, им не до «военных колонн», сохранения у них кадров, запаса горючего и т.п. Отвечает ли ктонибудь в государстве за то, чтобы промышленность была готова ко времени «Х», чтобы люди знали что и с чего делать, и чтобы эти люди вообще были заняты, а не безработны? Может ли этот «кто» быстро (или вообще) ответить, по каким специальностям и сколько работников нужно в ответственное время и где они сегодня находятся? Отдельного анализа заслуживает военная сфера: военная организация государства, военно-промышленный комплекс, система военно-гражданских отношений. В каждой из этих составных единственной по назначению сферы — десятки нерешенных проблем. Требуется радикальной реформы военная организация: армия и другие военные формирования, в состав которых входит около 2 млн. чел. Не вникая в специальные детали, в частности, оптимизации военных группировок, хотелось бы знать, каким способом обеспечить такую структуру военной организации, чтобы не пятая часть ее, а хотя бы половина была бы обязана защищать государство. Речь, по-видимому, идет не об увеличении численности вооруженных сил, а о сокращении не относящихся к ним вооруженных структур.

Украина унаследовала не военно - промышленный комплекс, а его обрывки. Такова действительность. Однако это не означает, что в течение лет независимости можно было ничего целенаправленно не делать для связывания этих «обрывков» в специфические технологические циклы под исключительно государственной протекцией, а в тех случаях, где такое связывание для Украины непосильно, искать взаимовыгодные партнерские отношения с соседями, в частности, с Россией и теми государствами, которые эксплуатируют военную технику и оснащение советского производства. Досадно, но вынуждены признать, что ВПК у нас еще нет. Об этом свидетельствуют молчаливые корпуса «Арсенала», «Большевика», ВПО им. Артема и... тысячи других бездействующих объектов.

О неподготовленности населения к защите государства повторяться не стоит.

В общем все сказанное (а еще больше не сказанное) определяет общую отрицательную оценку обороноспособности государства. Такую оценку дали уже дальние и ближние соседи, поэтому мою категоричность нельзя считать непатриотизмом. Это откровенная оценка, проявление обеспокоенности за неуважение к Украине в мировом сообществе. Это понимание острой и неотложной потребности обеспечения необходимого уровня военного потенциала государства. Это готовность служить во имя обшего его могущества.

Хотел бы, чтобы так понимали мой ответ.

— Как Вы относитесь к вопросу создания единой безопасности совместно с Россией или НАТО?

—В Вашем вопросе лишнее «или». Ибо речь идет об общей системе безопасности и мира на евроазиатском континенте и, в целом, в мире. В рамках такой системы можно рассматривать специфику отношений Украины с НАТО и Россией, но это — детали. Без общего детали мало чего стоят. Это не философия, а требование жизни. Ибо кто может в контексте заданного вопроса объяснить, о чем идет речь: мы хотим хороших отношений с НАТО, чтобы появилось предостережение для России, или наоборот? Или Украина должна стать прожектором, буфером? Нет, ей даже такая роль не отводится, в этом убеждает анализ совсем новейшей истории. Ее роль и значение сегодня опущены до унижения.

Чувствуя такую опасность, в течение четырех лет представительства парламента Украины на многосторонних форумах и во время двусторонних контактов, я старался приблизить решение именно стратегической задачи — стимулировать руководителей государств и парламентов к проведению конференции наподобие «Хельсинки-75», чтобы на ближайшие десятилетия выработать модель безопасности и сотрудничества, приемлемую для всех государств.

Этой темы я касался на каждой встрече с руководителями почти всех государств Европы и не только Европы, с председателями парламентов и межгосударственных институтов, выступая на многих международных форумах. И нигде, подчеркиваю, нигде не встретил возражения. Потребность учета современных, измененных факторов системы безопасности: военного, экономического, этнического, политического, энергетического, религиозного — требует их - углубленного всестороннего анализа, анализа комплексного. Ведь речь идет о судьбе мира, о выживании цивилизации.

Украинская инициатива была замечена и воспринята. К сожалению, не в Украине — не из того, вероятно, источника выходила.

Бюро Парламентской Ассамблеи Совета Европы назначило на 18 марта 1998 года конференцию представителей государств для начала большой длительной работы. Местом проведения конференции был выбран Киев. Кто же выступил против такой конференции? Украинское внешне - политическое ведомство по указанию, разумеется, администрации Президента. Мотив примитивен — лишь бы не создавать преимущества отдельной политической силе накануне парламентских выборов. Факт сам по себе, позорный, свидетельствует о недалекости тех людей, которые привели к нему. На это можно было бы не обращать внимания, если бы не говорилось о перспективе мира и стабильности в Европе, которые нужны Украине особенно сейчас и за любую цену! И мы при этом не стесняемся говорить об успехах украинской внешней политики! Внешней для государства с его особым геополитическим положением и начатой невероятно сложной трансформацией, или для отдельного хутора? Невольно приходишь к выводу, что внешние (да и внутренние) интересы государства выражают не политики-патриоты, а «дяди отечества» своего.

Поскольку коснулись НАТО, скажу, что его распространение на восток — большая ошибка для человечества. Это распространение учитывает названные здесь по другому поводу факторы, но в интересах одной или нескольких стран. Прежде всего, факторов экономических (занятость и доходы в ВПК для модернизации армий альянгов) и факторов военно-политических. С позиции нынешней Украины мы можем наблюдать за нею как за фактом. И не более. Разве что поддакивая инициаторам распространения, разглагольствуя о невозможности «новых распределительных линий», и т.п.

— **Позволяет ли военная доктрина нашего государства считать строительство Вооруженных Сил Украины сегодня оптимальным вариантом?**

— Во-первых, нам необходимо пересмотреть собственную военную доктрину. Откровенно говоря, нужно сначала такую доктрину выработать. Поскольку вопросов здесь больше, чем готовых ответов. Принятый еще в XI созыве ВС документ по этому поводу перегружен общими фразами. В оборонительной сфере этого не должно быть. Следует конкретно уяснить для себя сущность опасности, ее возможные направления, объемы, последствия, формы и методы. Определиться относительно структуры военной организации и ее составных частей, их взаимодействия в мирное и военное время. Дать точное определение, что в войне участвует государство, а не армия, что следует обеспечивать готовность к войне, а не только к конфликтам, что войну нельзя допустить и этой задаче подчинить точно определенные усилия государства, в т.ч. оборонительные. Профессиональную армию нам еще не скоро можно будет содержать, а мобилизационная — требует целого комплекса подходов (об этом частично я уже вспоминал), которые, в свою очередь, следует обеспечить материально, организационно, финансово, в правовом отношении. Следует в соответствии с концепцией проанализировать состояние защиты интересов Украины за ее границами и разработать план их правового обеспечения.

Конечно, мои соображения здесь не совсем профессиональны, скорее как политик ощущаю остроту упомянутых проблем.

Имея концепцию, а со временем и саму военную доктрину, можно с уверенностью приступить к оценке Вооруженных Сил Украины и военной реформы. Нужна ли она? Считаю, нужна. Сошло здесь на эмоциональный фактор, поскольку он воспринимается каждым небезразличным человеком. Ведь никто не возразит, что в Украине в данное время военная профессия малопрестижна. Должно же быть наоборот. Если народ любит свою армию, гордится ею, тогда он спокоен за будущее своего государства. Сегодня же нег ни первого, ни второго, ни третьего. Это беда.

Но эмоции — только внешняя реакция на более глубокие проблемы. Военная реформа должна осуществляться синхронно с модернизацией всех сфер общественной жизни в стране. Эти параллельные процессы должны взаимно усиливаться, и содержание реформы такую потребность должно учитывать в первую очередь. Поэтому то, что важно для общества, тоже должно анализироваться глубоко, с перспективой: состояние науки, техники, технологий, информатики, политические тенденции за пределами государства и внутри него. Военная реформа должна помочь консолидации общества. Наконец, люди должны понять, что нам не нужно куда-то идти, под кого-то подстраиваться. Богатое и мощное государство должны построить здесь, где живем, где будут жить наши дети и внуки!

Владея необходимой информацией с приведенных вопросов, можно запрограммировать оптимизацию военных группировок, организационно- штатной структуры, повышение уровня технической оснащенности, управляемости и мобильности военных структур, подготовки и поддержки социального статуса военных.

Иными словами, это общегосударственное дело, оно является составной частью начатой государственно - правовой реформы, но составной специфической, которая монтируется в общегосударственный демократический механизм, усиливая, а не искажая его. Наконец, речь идет о демократическом государстве, а не о хунте. Следует признать, что на уровне государства пока что не существует органа, который бы занялся этим комплексным делом. Только после этого появляется возможность адекватно заняться сугубо военными реформами. Речь идет об оптимизации военной организации, структуры Вооруженных Сил Украины, подсчете финансово-экономических возможностей, создании резервов, разработке максимально конкретной оборонительной концепции, о вопросе дислокации военных формирований, модернизации систем вооружения, кадровой политике в армии и учебно-воспитательной работе, взаимодействии гражданского населения и армии. Ведь армия — часть общества, уважаемая часть, как это приходилось наблюдать, скажем, в Швейцарии, Германии, Израиле. Как это было не так давно у нас.

— Можете ли Вы оценить систему военного образования в Украине? Достаточно ли она эффективная?

— Не готовый дать исчерпывающий ответ. Состояние дел требует более глубокого анализа. Во всяком случае в предыдущие годы военные училища и академии обеспечивали отличную подготовку офицеров и генералов. Имею для того достаточно аргументов, знаком со многими военными. В последние годы много раз встречался с примерами недовольства профессионалов состоянием подготовки армейских кадров. Считаю, что это проявление несоответствия проведенной армейской реформы системе военного обучения, влияние не всегда продуманных реформации (относительно роли и структуры войск ПВО, в частности), разное понимание военной доктрины. То или другое ее толкование может изменять структуру военных вузов, их программ в части тактической, оперативно-тактической и оперативно-стратегической подготовки военных относительно теоретических исследований в области военной науки. Считаю, мы допустили ошибку, утратив предыдущие позиции во многих странах, где были наши военные советники, специалисты военно - технического профиля. Нельзя суживать научные исследования в оперативно-стратегическом направлении. Об этом пишут профессионалы, с их мнением грех не согласиться. Мы же хотим иметь современную армию, а не группу людей в погонах.

— Украина приняла решение об уничтожении стратегических бомбардировщиков «Ту-160», «Ту-95». Человеческий гений, воплощенный в металл, чудо техники XX столетия, самолеты, начиненные бесценным оборудованием, уничтожаются. Рядовой гражданин порой не понимает действий исполнительной, законодательной власти, и, как патриот отечества, гражданин переживает, что на глазах разрушают, в его представлении, мощь нашего государства. Как Вы к этому относитесь?

Отношусь к этому с болью, как к национальному позору. Не случайно же такие операции не освещаются.

Знаю, что Украина лишена перспективы использовать такую авиацию. Да и потребности в этом, по нашим целям и масштабам, нет. Знаю также, что Россия унаследовав права Союза ССР, не способна сегодня выкупить бомбардировщики — в самом деле чудо науки и техники. Что-то подобное наблюдается с нашими танками: вырабатываем лучшие в мире, а себе не можем приобрести ни одного.

Учитывая это, я бы предлагал отдать бомбардировщики России за долги, за символическую цену, а то и бесплатно. Мы бы выиграли хоть морально. Такую операцию следовало бы пропагандировать через СМИ. Она и в России имела бы влияние.

— Александр Александрович. Известно, что экономика и промышленность страны находятся в тяжелом состоянии. Но, как говорят, оборону крепить надо. Скажите, если Вас изберут Президентом страны, какие задачи Вы поставите перед руководством Военно-промышленного комплекса?

— Решить все те вопросы, о которых упоминалось выше на основе конкретной программы. Для этого предварительно пришлось бы провести некоторые организационные мероприятия на уровне правительства. Повторяю, складывается впечатление, что в государстве некому комплексно заниматься этой проблемой. Самое малое — следует проанализировать общую структуру ВПК, его балансы, уровень надежности, соответствие потребностям военной доктрины, мобильность, управляемость, гибкость в модернизации, направления усовершенствования.

— Согласны ли Вы с такой точкой зрения: если государство хочет «отвоевать» и занять на международном рынке оружия и вооружения «нишу» и выгодно торговать, надо смело и энергично показывать новейшие достижения в военной технике?

— Это для меня неопровержимая истина. Причем, это исключительно государственное дело. Его нельзя поручать негосударственным посредникам, ибо отдачи не будет. Это видно из многих, к сожалению, примеров.

Нужно сказать, что мы еще не умеем торговать своим оружием, мы его чаще «сбываем». Это должна быть отдельная государственная отрасль, ведь торговать, слава Богу, есть чем. Не говоря о танках, ракетах, самолетах, системах связи, навигационных и контролирующих приборах, авиадвигателях, не вспоминая об арсеналах, которые (есть подозрение) уплывают между рук государства, торговать нужно учиться вообще. В Нью-Йорке местный бизнесмен рассказывал мне, как неразумно мы распоряжаемся арсеналами раритетов стрелкового оружия. «Оружие прошлого столетия покупают не для того, чтобы из него стрелять, — рассказывал он, — оно и нужно именно в таком, естественном, виде, с сохраненной исторической пылью, а не с замененным сейчас затвором. В первом случае экземпляр винтовки стоил бы тысячи три долларов, на практике – около 30 долларов всего». «Да и начальника арсенала, который понимал толк в этом деле, - продолжал мой собеседник, - вы заменили. Этот, наверное, ближе к власти».

« И так во многом», - подумалось мне. Возможно, именно в этом корень всех наших бед? Как думает корреспондент? А читатель?

Главный редактор журнала

«Арсенал» Коньчев А.А.

Фехраль 1999г.

Тільки впевнений у собі політик може бути з майбутнім на «ти»

Було б принаймні дивним, якби один із реальних претендентів на президентський пост Олександр Мороз не прагнув зазирнути в майбутнє. Безнадійний той політик, який позбавлений дару передбачувати, прогнозувати розвиток подій, інакше неможливо правильно обрати мету і визначити засоби її досягнення.

Завзвичай буває простіше спрогнозувати якісь масштабні геополітичні процеси у світі, у країні, аніж передбачити, скажімо, майбутній перебіг власного життя. Наш співбесідник не з числа таких «незнайонок» та «невміючок», бо має достатньо нажитого досвіду, давно не новачок у великій політиці. Саме завдяки тому, що ним добре

засвоєні уроки минулого, правильно оцінені реалії сьогодення, лідер Соц- ня: якою ввійде Україна в третє ти- іалістичної партії України може дозволити собі бути на «ти» і з майбутнім.

Майбутнє для мене справді не за сімома замками ще й тому, що мав причетність до розробленої нашою партією програми виведення України в число розвинутих держав Європи, розрахованої на період до 2015 року. Образно кажучи, ми ведемо діалог із XXI століттям вже давно. Діалог не довільний, а сповнений практичних пропозицій, посилений точними розрахунками та добре продуманими висновками.

— Отже, для Вас не складатиме труднощів традиційне для серії наших прогнозних інтерв'ю запитання: якою ввійде Україна в третє тисячоліття?

— Не потрібно особливих пророчих талантів чи зусиль, аби на нього відповісти досить точно: Україна ввійде в третє тисячоліття напівколонією. На превеликий жаль. Неабияку прикрість від цього мають всі ті, хто не байдужий до нашої історії, хто незгоден миритися з тим, що нашу державу зараховують до числа третьорозрядних. Думаю, велику досаду мають з того і ті, хто при владі займається серйозною політикою. Чи не найнеприємніший аспект нашого нинішнього стану той, що ми економічно залежні не лише від інших країн, а від окремих партнерів, конкретних юридичних осіб, які поставляють нам енергоносії. Залежні від західних кредиторів, перед якими у боргах, як у шовках. Гнітить державу і заборгованість перед власним народом. Все це обертається нездатністю України обстоювати зовнішньоекономічні інтереси.

Тому й маю підстави говорити про досить низький старт України у третє тисячоліття.

— Звичайно на фоні нинішньої кризи мало надії, що той невеличкий часовий проміжок, що залишився до XXI століття, буде характерним кардинальними переминами на краще. Але ж хоча б на якісь позитиви можна сподіватися?

— Так, певний шанс нам можуть дати президентські вибори в плані того, аби радикальним чином змінити курс, яким прямує сьогодні Україна. Мене не полишає надія, що нинішній етап світової історії Україна завершуватиме з тими структурами влади, котрі все робитимуть на основі Конституції й Закону, діятимуть виключно в інтересах власного народу, власної держави. І вже це дало б змогу позначити наш шлях у нову еру тими маячками, які б позбавили нас прикрості рухатися наосліп, манівцями.

— Мабуть, Ви не є оригінальним, визначаючи 2015 рік тим рубежем, коли Україна зможе досягти того рівня розвитку, аби стати в число держав, що користуються повагою, непорушністю суверенних засад у міжнародному співтоваристві за рівнем добробуту свого народу та розвитку демократії, здатністю відстоювати і захищати свої інтереси, де б вони не вбачалися.

— Швидше, не є оригінальними мої опоненти, котрі оперують цією датою. Тому що ми, соціалісти, дійшли такого висновку не з чистеї подачі і тим більше взяли цифру не «зі стелі». Такий часовий висновок — результат нашої скрупульозної кількарічної роботи над програмою засад внутрішньої і зовнішньої політики для України, про яку я вже згадував.

Я розумію, що мені як одному з учасників важливого процесу, який очікує наступного року, сьогодні не вигідно вказувати на десяти-п'ятнадцятирічний орієнтир: все-таки це досить тривалий час. Але він реальний, це об'єктивність, яку не зігнореш. А прикрашати ситуацію, вкорочувати цей часовий відрізок — означало б грішити перед людьми, адже ми справді відкинуті у своєму соціально-економічному розвитку приблизно на сорок років назад.

Хочу уточнити одну суттєву деталь: реалізація програми, котра містить розрахунки поетапного прориву України в цивілізований світ і розрахована на 18 років, мала б розпочатися з минулого року. Але опоненти у Верховній Раді її заблокували, їй не вистачило 23 голосів, аби бути схваленою.

— **Чи не надто стрімкі темпи закладені у цій програмі?**

— Це на перший погляд. Але якщо сконцентрувати у потрібному напрямку ресурси держави, інтелектуальний та фізичний потенціал суспільства, працю людей, які хочуть жити краще і мають цілковите право на це, то такі терміни реальні.

— **Сьогодні нашу державу і народ обступило безліч великих та малих негараздів. Уявімо гіпотетичне, Олександрє Олександровичу, що на межі тисячоліть у Вас з'явилася можливість осилити лише одну із наших нинішніх бід, тобто відіскти її, не пустити у ХХІ століття, то на яку б Ви вказали?**

— На невизначеність. На мій погляд, нам ніяк не можна вступати у наступне століття й тисячоліття, не маючи чіткого уявлення, що треба будувати, як, якими темпами, за допомогою чого, на яких засадах.

Та модель розвитку держави, яка сьогодні реалізується, — якщо нинішній курс можна назвати моделлю — по суті, є колоніальною. Від неї треба відійти. Так само, як і від практики поєднання ринкових засад розвитку економіки з адміністративними методами управління, чим грішить нинішня влада, породжуючи тим самим корупцію, кримінал і багато інших негативів.

Якщо ми такою хибною практикою намагатимемося освоювати й новий часовий простір, то нас там чекатиме чимало неприємностей, а то і катастроф.

Стан невизначеності вигідний тим, хто турбується не про державу, а про себе. За такої ситуації кожна політична сила чи структура йтиме власним курсом, сліпо вірячи або лукаво доводячи, що саме він правильний, що саме він на благо країни і народу. От ми і маємо, починаючи з I 992 року, процес розбудови держави зусиллями Лебеда, Рака та Щуки, тобто тупцювання на місці, марнування часу й мордування народу.

— **Яким богам — в прямому й переносному значенні — молитимуться українці у наступному столітті? Що стосується релігійного аспекту, то крім роз'єднаності православ'я, маємо нині на наших теренах чимало різнокольорових іноземців, котрі баламутять свідомість наших громадян своїм трактуванням Біблії. У переносному значенні українці тривалий час молилися приви́ду комунізму, а зараз — долару.**

— Я вважаю, що в майбутньому молитимуться Людині, вона буде настільки звеличена, зведена на такий суспільний п'єдестал, що справді заслуговуватиме поклоніння. І людина буде гідною такого суспільного ставлення до себе.

Це справді висока мета, і їй мають слугувати важливі як духовні, так і матеріальні цінності, і, найперше, — принцип справедливості, на якому наполягають і Біблія, і комуністична ідея, й інші гуманістичні вчення.

Возвеличення людини, про що мріяв і Шевченко, має бути важливою домінантою суспільного розвитку. І до цього процесу повинні бути залучені й державна ідеологія, й національна ідея.

Щодо релігійного аспекту, то я, по-перше, сподіваюся, що православ'я в недалекому майбутньому буде об'єднаним, а по-друге, впевнений, що й надалі існуватиме різноманіт-тя вірувань.

Я за довірливе ставлення до віри — вибачайте за таку тавтологію, — яка завжди допомагатиме людині у важкі для її душі хвилини, яка кріпитиме дух. Я проти того, аби мати релігію за основу буття, бо людина має перш за все покладатися на власні сили, а віра в Бога — то допоміжне в людському житті.

Водночас не виключаю й того, що майбуття все настійніше вимагатиме якнайтіснішого єднання людини з природою, їхньої гармонії, що неодмінно приведе до відродження древніх релігій, які базуються якраз на основі єдності людини й природи, їх єдиноначала.

— А що стосується суспільних ідей, то які, на Вашу думку, із породжених ХХ століттям, не приживуться в майбутньому, а які видозміняться, пристосуються? І яка вірогідність того, що, скажімо, наступне століття народить якийсь абсолютно нове вчення, сформулює несподівану суспільно-політичну ідею?

Уже на початку наступного тисячоліття спостерігатимуться процеси глобалізації усіх стосунків людини й природи. А це зумовить і пріоритетність якоїсь спільної для всіх ідей, і вона працюватиме на побудову справедливого суспільства. Можна передбачити, що виникне вона не з нічого, не буде завезена з інших галактик, а постане на ґрунті досвіду попередніх поколінь і вбере в себе все краще й перспективне з тих вчень та ідейних напрацювань, якими збагатилось людство і в нинішньому столітті, і в попередніх.

— **Минуле століття дало Україні та й світу такого велета духу, такого пророка нації, як Шевченко. Нашому народу його мудрості й духовного поведирства вистачить на всі віки, чи в майбутньому виникне потреба в іншому пророці?**

— Шевченко залишиться пророком назавжди тому, що він Шевченко. Іншого Шевченка не буде. Але навряд чи Шевченкова мудрість залишиться універсальною на всі часи в практичному освоєнні українцями нових часових просторів. Скажімо, уявлення поета про рай земний ста- п'ятидесятирічної давнини — мати щаслива тим, що жне пшеницю на власній ниві і йде сповивати дитину зморена, але щаслива — не можуть бути, так би мовити, еквівалентними нинішнім уявленням про щастя, так само як сім'я, що зібралася вечеряти біля хати, не є моделлю нинішньої сім'ї, не кажучи вже про майбутні.

— **Тобто, на кожному історичному етапі потрібен Вашингтон «із новим праведним законом»?**

— Чим далі, тим більше українське суспільство, як і вся світова цивілізація, розвиватиметься на основі інтегрованих законів, що виключає потребу в якомусь поведирі, «батькові нації» чи новояв- леному месії. Рационально організоване суспільство саме зможе коригувати владу, змінюючи при потребі невеликих «мойсейчиків», що з'являтимуться біля державного керма на тому чи іншому історичному етапі.

— **А крім того, у нинішніх претендентів на роль глави держави, навіть якби хтось із них хотів постати отим нашим Вашингтоном, про якого мріяв Шевченко, просто не вистачить часу для цього. Тобто для того, аби вести Україну в нове тисячоліття позитивно оновленою.**

— Я ще раз повторюю тезу; якщо ми орієнтуватимемося на месію, то швидше за все матимемо самодура, який вважатиме, що він знає істину, і всіх на своє уявлення про неї рівнятиме, до неї вестиме. Ми повинні створити надійну систему визначення народом власної долі, шляхів свого поступу вперед. Така система обов'язково має передбачати можливість зворотного впливу, аби при потребі народ міг змінити владну ситуацію, якщо спостерігатиметься збочення з наміченого шляху.

Для народу на нинішньому етапі важливі не пошуки легендарного месії, а вибір — вже в нинішньому році — керівника держави, який би був насамперед чесною й порядною людиною. Сьогодні, мабуть, і цього досить.

Не можна думати, що вісім років нам справді нічого не дали. Вони збагатили суспільну свідомість досвідом правильного вибору керівника держави. Двічі їхні сподівання не виправдалися насамперед тому, що два президенти (правда, з різних причин, бо Л. Кравчуку було набагато важче) не стали національними лідерами, які б об'єднали суспільство, розійшлися їхні обіцянки з реальними справами. Якщо під час попередніх двох кампаній обирали одного кандидата, щоб не обрати іншого або позбутися діючого президента, то цього разу громадяни своє право вибору наповнять ширшим і глибшим змістом. Люди уважніше вслухатимуться: а що ж кожен із претендентів пропонує...

— *Якщо тик, то народ знову може прорахуватися, дослуховуючи-чись лише обіцянок: всі пропонують і обіцяють справді саме те, що народові потрібно, а потім відомо, що... Тому важливіше, мабуть, щоб люди правильно визначили, хто з обіцяльників справді нізащо не відступить від обіцяного, а в кого ні за життям досвідом, ні за душою нема здатності на щось більше за обіцянки. А щоб в такого — справжнього лідера — повірили, він повинен вимальовуватися в суспільній уяві вже сьогодні.*

— Мені не зовсім зручно відповісти на це запитання саме так, як ви пропонуєте.

І все ж зазначу, для тих, хто хоча б трохи орієнтувався в тому, що відбувалося довкола, і хто є хто, була помітною кон'юнктурність перевиборних обіцянок обох — а особливо другого — президентів. Тепер же серед претендентів будуть політики, попередню діяльність яких легко буде кожному співставити з передвиборними обіцянками і побачити, у кого програма — то продовження і логічний розвиток його чіткої позиції і незмінних життєвих устремлінь та багаторічної діяльності, а хто робив і казав вчора одне, а завтра, аби догодити виборцям, проповідуватиме інше.

— **Олександр Олександровичу, скажіть відверто: чим Вас лякає третє тисячоліття, а які перспективи додають оптимізму?**

— Мене особисто мало що лякає там, бо, на жаль, нам з вами мало відведено часу за межею нинішнього тисячоліття. Я б тільки боявся, якби в Україні утворився дух злого раціоналізму і зникло те, що має жити душу: зелений луг біля річки, спів солов'я, легкі та чисті сніжинки. Тобто треба, аби домінанта природи відчувалася в усіх діях людини і суспільства.

Щодо оптимізму, то його викликають ті можливості третього тисячоліття, котрих ми сьогодні навіть не в змозі як слід усвідомити й оцінити. Найперше, людство не жахатиметься тих страшних хвороб, з якими закінчує друге тисячоліття. Далі — обмін інформацією, її насиченість і швидкість передачі досягнуть неймовірних темпів та масштабів. Але я не хотів би радити можливостям звання людства до споживацького способу життя, що часто популяризувалося в літературі. Розумне співвідношення праці і споживання, праці та втіх убереже цивілізацію від загинання і морального та фізичного спустошення.

*Допомагав своєму співбесіднику спрямовувати погляд у третє тисячоліття
Анатолій Задорога.*

«Незалежний погляд»
січень, 1999 р.

Перед вами — есе Олександра Мороза, написане кічка днів тому в лікарні, де Голова Верховної Ради України одужує після операції чи, власне, трьох операцій, зроблених одночасно. Трохи незвичне для масового читача, бо воно — не про політику, а про поезію. Але чому, врешті, незвичне?

Олександр Мороз, наскільки я знаю, належить до тих, хто не тільки знає літературу, а й любить її і, як відомо, висловлює свої почуття в поезії". Олександр Олександрович — вдумливий, талановитий читач і публіцист. Про це свідчить запропоноване «Сільським вістям» есе, написане ним в лікарні після прочитання двох поетичних книг Михайла Шевченка.

Це завжди цікаво, коли політик читає поета. Олександр Мороз у поезії свого ровесника Михайла Шевченка знаходить суголосність нашому непростому часу, ту чесну, некон'юнктурну людську думу про нього, яка, нам здається, властива і самому Олександру Олександровичу. З поетичного слова політик з величезним почуттям такту і з просто таки вражаючим естетичним чуттям видобуває те, що характеризує наш болючий, драматичний час.

Зрозуміло, можна у чомусь погоджуватись чи не погоджуватись з автором, але кожен має право на свою оцінку, думку в літературі і мистецтві, час однозначних оцінок і присудів минув. Важливо інше — відомий політик звертається до літератури, щоб через неї відчутти прикмети життя і часу, тенденції, які нам загрожують. Він, здається, сьогодні перший з політичних шеренг вдається до цього. І робить це з властивою йому чесністю і делікатністю, в руслі сьогоднішніх філософських шукань і осягнень, у хорошому, надійному злитті публіцистичності й аполітичності.

Порадіймо, що Олександр Мороз, перемігши хворобу, стає на крило (скористаємось крилатим образом прочитаного ним поета) з летовища поетичної думки. Поезія, як казав Андрій Малишко, — це діло совісне, і совісну людину вона не підведе й у політиці.

Іван БОКІЙ

Виділяймося в роботі Читаючи Михайла Шевченка

*Україно! Чи замало Трої,
Чи коня не знайдеш...
під сідло *.
Що так —
завжди були герої,
І ніколи правди не було?...*

Ці рядки трапилися першими, за які прагнули зачепитися очі, щоб відволіктися від нових хвиль болю, що займав місце наркозу. Відволікатися було неважко, бо «соломинка» здалась цікавою і надійною, з першого разу фіксувалися речі, до яких необхідно повернутися при меншому сторонньому подразнику.

Радий, що не помилився, на ходу кидаючи в сумку речі для лікарні, в тому числі кілька книжок і з ними дві Михайла Шевченка**, передані Борисом Олійником. Помілився тільки в умовах для читання, бо вже через годину після прибуття в клініку лежав на столі, а ще згодом пробивався до свідомості, нехтуючи тим, що в іншому випадку турбувало б: зовнішнім виглядом і десятками дрібниць, котрі стають саме дрібницями на тлі справді важливого.

Пригадую, газети писали, як президент Ніксон на третій день піднявся після такої операції. Піднявся і я, хоч переніс три однотипні операції одночасно. Через день просив зв'язку з Олександром Ткаченком, щоб перемовитися з приводу сесійного засідання. Тут не було ніякої штучної демонстрації, розмова з необхідності, і не більше.

Звичайно, люди, винесені долею на рівень, що робить їх відомими або і популярними, у кризові для себе хвилини навряд чи задумуються про всесвітні речі. Вони так само, як і тисячі їм подібних, у ці хвилини мучаться, краще чи гірше терплять, каються в тому, що не берегли здоров'я, або сприймають усе як судьбу, тобто ведуть себе, як усі. І повідомлення в пресі з такого приводу потрібні, щоб зняти зайві підозри. А, з іншого боку, хоч би для того, щоб підтвердити рівень вітчизняної медицини. З точки зору патріотизму, те, напевне, виправдано.

Однак, підкреслю, патріотизму власного. Бо чи патріотичним можна вважати гурт наших тележурналістів, які намагалися зафіксувати ранкову пробіжку Білла Клінтона у київському парку Слави. Ну, біжить собі чоловік, хай біжить. Написати про це для його співвітчизників годилося б хоч для підтвердження здорового способу життя їхнього керівника. Той, хто п'є, - не побіжить. Годиною раніше в парку бігав і я, не зустрівши нікого із знайомих, не кажучи про журналістів. І травму переніс влітку, подібну тій, що й мій ровесник Клінтон. Хоч поталанило — без операції і гіпсу. А можливо і сам допоміг тому талану, — не виключено, що краще тренований, не можуть же безслідно минати півтисячі кілометрів зарік на веслах, кілометрів триста бігу і півгори-дві сотні вправ. Говорити про це остерігаєшся, бо що у них можна вважати нормальним, у нас — зась. Най-незалежніша преса обов'язково відзначила б: біжить, гребе, пливе...за рахунок платників податків. Та ні, за рахунок власного сну, як робив те завжди, хіба що з меншою інтенсивністю.

— Навіщо ви так? — питає офіцер охорони. — Більше п'яти кілометрів, безперервної роботи дві години з гаком.

— Бачиш, Михайле, мені уже п'ятдесят три. Чи зможу наступного року подолати цю відстань — не знаю. А скільки жити — невідомо. А це — як пам'ять про море — залишиться моїм. Досягнути. Ніким не забраним.

«Час поміж нами холодною ртуттю тече...», — точно і якось безжально помічає Михайло Шевченко.

Неможливо поєднати час і простір — незалежні від людини категорії. Але в собі поєднати можна... відчуття боргу. Боргу перед іншими. Щоб, не маючи додаткових причин, кинутися у вир, ніби відповідаючи тому, хто колись тебе любив і плив давно цим шляхом навстріч. Востаннє. Відчувати так, щоб усі минулі й прийдешні покоління твого народу зібралися «ось ми» у тобі, і ти з увібраною в себе тривогою за ще ненароджених остерігався кривавих надій «... у чорнім огні Герострата».

Кидатися треба відразу, без вагань, адже час невблаганний.

Мудрий сусіда начистив

корнет.

Вставив у піхви бувалий

стилет.

Сів на коня.

Ех, пронестися

по жовтім піску—

З черепа збити піщану луску,

Хвалько, за дня...

Тільки не може

погнати коня —

Трави и піски під копитом

дзвенять.

А доокіл

Зводяться стріли,

списи і шаблі.

В небо підносять його...

на коні.

А тим часом «час... холодною ртуттю тече». В Києві два бронзові кіннотники застигли, піднесені над нами. Що думають вони, розведені на чверть тисячоліття у часі? Чи ми і далі егоїстично будемо вважати себе найсучаснішими, найдосконалішими, здатними до абсолютних, зверхніх оцінок своїх попередників? Хіба ж вони не так само думали? Хіба ж сутність своєю чоловік набагато утік від себе прадавнього? Чим: впевненістю в тому, що він один має свідомість? здатністю думати? правом на кількасотрічне життя?

Ви ж знаєте, що на землі єдині,

Хто справді вміє думати —

це ми!, —

звертається така людина до «дурних» перелітних гусей. Уявімо собі, що б сталося з єдиною для всього сущого природою, якби людина жила років двісті? Подивіться місця, де відпочивали «любители природи», перетворені на звалища приміські крутосхили та яри у більшості міст і містечок, технології виробництва в індустрії і сільському господарстві. Природа і так нас, ско-роминущих, боїться. Дослідники поставили чутливі прилади на дерево і кілька днів направляли одного й того ж чоловіка обрізувати на дереві гілки. Згодом датчики не реагували на багатьох перехожих і били на сполох при появі того, хто користувався пилюкою. Дерево боялося! Як? Чим? Ми готові відповісти на ці питання? І хочемо жити двісті років? Давайте доберемося поки щодо оптимального віку, не вкорочуючи його взаємно. А для того треба кидатися навстріч одне одному, тим паче, навстріч тому, хто тебе колись любив.

Трагедія нашого буття, змальована Михайлом Шевченком як трагедія опівнічного міста, в тому, що ми не встигаємо бути взаємно потрібними, тобто бути власне

людьми. Ця трагедія наростала впродовж багатьох років, оскільки на зміну попередній спільності з помітними ідеологічними та організаційними збоченнями не прийшло почуття спільності, надбане на інших — гуманістичних, демократичних засадах. Не прийшло так, щоб не втратити уже надбаних природних начал спільності, дефіцит яких болісно переживається людьми старшого і середнього покоління. Тих начал, яких десь-інде ми просто не зустрінемо. Поїздивши по цілому світу і зацікавлено придивляючись до тамтешнього життя, я не знайшов краю, де б мені хотілося жити. Не через розвинутість «квасного» патріотизму, унікальність наших краєвидів тощо, а радше через бачений там присутній індивідуалізм. Ми звикли інакше, звикли бути разом. Переглядаючи збірки Ахматової, Рильського, Смелякова, Сосяри, Щипачова та інших, відчуваєш кризь рядки ту спільність, котрої нам не вистачає тепер. Цікаво нині порівняти, як реагував, наприклад, Ярослав Смеляков на події, сучасником яких були і мої однолітки. Супутник, Куба, «Дайош Ангару»... 60-ті роки були ніби нашим спільним коридором часової естафети (у 1972 році поета не стало). Спільним і для попереднього, і для нового покоління. Не випадково мій товариш Володимир Черепков і тепер мучиться роздумами:

*... Приобщаясь душой
к чувству вечного долга,
Я Отчизне служит
неустанно зову.
Жизнь ластая свою,
размышляю подолгу:
Так ли я, как и надо,
на свете живу?'*

Почуття особистої причетності до загальнонародних, до державних справ, відчуття захищеності з боку суспільства і держави, — можливо, саме цього не вистачає нам більше, ніж матеріального достатку. Цей дефіцит не покривається галасливими, базарними шоу, показною демонстрацією любові до України тими, кому без претензій на гетьманство звичніше годилось би базарювати, не плутаючи високо підняту авоську з прапором. «...Дорого нам, гетьмани, коштує любов», — з боєм підсумовує Михайло Шевченко, даючи частково і відповідь на різноманітні пошуки національної ідеї. Очевидно, вона є системою суспільного життя, наслідком якої окремих громадян завжди почуває себе часточкою спільності, пишається тим, готовий за свою Вітчизну віддати себе. Хто тепер підніметься на смерть за Батьківщину? Ошукану, окрадену, продану. Велеречиво возвеличену і злиденну, віншовану спекулятивно... Хто?

В цьому суть проблеми. Сучасна історія не пишеться з чистої сторінки. В (схоже, зорієнтованих) доповідях на урочистостях з нагоди 6- і річниці незалежності України обережненько обійдені увагою сім десятиліть, що передували незалежності і з яких вона безперечно бере витоки. Що тим досягається: повага до власної історії? шана до кількох поколінь, котрим ми зобов'язані багатьма здобутками? демонстрація достоїнності того, що робимо тепер? Та нічого не досягається, окрім зневаги до себе та ще й в очах близьких і далеких сусідів, в тому числі і кіл діаспори. Оцінюючи свій вік і не відділяючи його від віку держави, тридцять років тому згаданий уже Ярослав Смеляков писав:

*... Под этим зимним
небосводом
Я рад тому, что навсегда
Мои как раз совпали годы
И революции года.
Не знаю, как там
будет дальше,*

*Но возраст свой
в своем краю —
Без фанфаронства
И без фальши —
Я никому не отдаю.*

Сказано щиро, без претензій. Залишаючись у такій ширості, уявімо, яких мук зазнав би він, проживши ще років двадцять? Як сталося те з уже покійним моїм земляком Олександром Левадою. Поважаймо ті переживання, не примушуймо порядних людей бути не відвертими перед собою.

ЩАСЛИВА людина, що не ховається зі своїм прізвиськом. Особливо в творчості. Близько десятка років тому, на початку «перебудови», один з мітингуючих, модних тим самим письменників (котрий, здалося мені, багато що зрозумів тепер інакше) в розмові з журналістом не зумів відхреститися від безглузкого запитання: чи міг би творити Шевченко у наш час? Письменник змушено дошукував аргументів щодо неможливості, нетворчих умов... Але ж відповідь елементарно проста, — щоб писати як Шевченко, треба мати талант Кобзаря. Умови ж... визначатимуть значною мірою зміст, спрямованість творів. Всього лиш. То вже згодом виявиться, що зайнятих місць у поезії немає. Так принаймні стверджує Шевченко Михайло. Нехай місць немає, та прізвиська, імена є і за них (маючи однакове) несеш своєрідну відповідальність. Знаючи, наприклад, кількох Олійників у поезії, вірю, що з плином часу це прізвисько орієнтуватиме читача найперше на поезію Бориса Іллча, як з кількох Шевченків — безумовно, на Тараса Григоровича.

Так, місця незайняті, та прізвисько зобов'язує. Писати вірші в Україні сучасному Шевченку відповідальніше, ніж бути економістом на тлі К. Маркса. Бо економістів багато, економіки ж нема.

Михайло Шевченко не боявся підписувати свої вірші власним прізвиськом, бо вони таки власні, тим самим оригінальні, неповторні. А ще — глибокі, глибинні. Ніхто не сумнівається, що в літературному безмірі, де кожному (хоч тимчасово) місця вистачить, прізвиське Шевченко, повторюєть, орієнтуватиме читачів на Кобзаря. Але і нашому сучаснику — Михайлу місце дісталось не по блату. Він уже зайняв його справедливо і назавжди власною працею і талантом. Певен, багато хто, спраглий на правду, шукатиме саме його рядків, образів, філософічних узагальнень. Напевне привертатиме до себе увагу тема єдності мови і людини, слова і дії. Ця тема наскрізна для творчості поета, проте в циклі «Перша скрипка» вона взагалі домінує. Як не дивно, розвивати цю тему, зокрема тему української мови, тепер іноді ризиковано, настільки вона заштампована тими, хто про мову вважає сказати корисним (для себе) тим паче, що нічого путнього з іншого приводу сказати не здатен. При згаданій єдності мова, людина, її справа може стати опорою буття, як, за порівнянням поета, верблюд Муса — опорою степу: буденним трудом своїм, без голосіння в журбі, без показово-нав'язливого «каяття у вірності вітчизні».

До того ж, «... у слові зародився, ще не в славі». Висловлю не безспірну думку, що така єдність — буває і не постійною, або ж співвідношення слова і дії не в усі періоди однакові в однієї і тієї ж людини. Просто, коли частини співвідношення помітні самі по собі, їх носій — конкретна людина, в даному разі, літератор — має змогу залишити по собі добрий слід і тим добрим, талановитим проявом свого «я» впливати на згуртування і сучасників, і нових поколінь співвітчизників. Скажімо, І. Драч та Д. Пав- личко через роки і роки залишаються в сучасній пам'яті поезіями, а не політичною діяльністю, не завжди переконливими і послідовними діями. Вони, гадаю, мають іншу думку, проте не варті нічого наші аргументи, час розсудить нас — без нас. Іншим же політичною

«бурхливою» діяльністю не судилося винищитися навіть на рівень своєї мистецької... простоти.

«... Дурні, бо бідні. Бідні — не вони», — зауважує поет.

Бути завжди самим собою, не заглядати в зуби політичній кон'юктурі, не сподіватися, що тим самим зросте твій суспільний рейтинг, це непросто, але необхідно для справжнього митця. Його іменем не можна спекулювати, інакше і літературний доробок зблякне, зав'яне, як, підкреслю, суб'єктивно кажучи, відбулося з Олесем Гончаром, у здобутку якого вривень з «Тронкою», «Прапороносцями», «Чари-комишами» важко що-небудь поставити рівнозначним, значущим. (Можливо тому, що це мої улюблені твори?) Щось подібне загрожує і метру літератури — Павлу Загребельному. Сказав би я так під враженням прочитаного (а читати було що), навіть якби він не припустився недавно роздратованої сентенції щодо того, хто тепер пише і видається. Чомусь не драгувала його ситуація десяти-п'ятнадцятирічної давнини, коли друкувався найперше він, а талант, скажімо, Івана Дзюби був досить прихованим від широкого читацького загалу.

Гляньмо, як на відстані часу відділяється від Рильського, Тичини, Бажана... зайве, залежне, другорядне, як проступають образи творців. Очевидно тому, що в їх доробку є чому проступати. Наскільки ж скоріше таке «проявлення» відбувалось би без кон'юктурних (чи за обставин, що склалися) наносів. Сьогодні літератори мають все-таки змогу вільно відстоювати свою позицію, честь, своє прізвище. Навіть якщо воно — Шевченко.

МИ, ЗВИЧАЙНО, народ, і шануючи свій такий статус, поважаємо скромність кожного собі подібного. Та скромність не означає непримітність, байдужість. Виділятися потрібно кожному, хто має на те мужність, тоді достойне життя матимемо усі.

*... Виділяйтеся, хлопці,
кому ж, як не вам,
виділяться?*

*... Виділяйтесь, мужі.
Та не тим, що кишені
напхали...*

*... Виділяйтеся — час.
Нам не можш не виділяться!
... Виділяйтесь, поети,
бо хто виділяється —
видно...*

Плакатно, заклично, з правом так звертатися до людей звучать «Вірші з дороги». Кожен рядок цього циклу вартий окремої теми. Можливо, поет іще до них повернеться.

А що він виділяється сам, — таки видно. В тому числі й мужністю, бо чи не вперше в нашій літературі зустрічається гіркота прокляття Володимиру-Хрестителю за те, що «... вплив народу отруту відступу». Такої ж сили характер потрібен, щоб назвати оспіваний Дніпро рікою «слави і ганьби». Так відверто на власну історію в «Марусі Чурай» дивиться Ліна Костенко, не штукатурих історію і впливи українського козацтва Іван Дз ба чи, осучаснюючи минуле, гнівиться Борис Олійник:

*... А ви навчилися тільки
умирать.*

Красиво! — згоден.

Але що від того,

Коли здобуту кров 'ю

перемогу

Вчергово інший прийде

*свят кувать?*³

Ці слова він вкладає у уста... зайти. Схоже, по ситуації, своїх не було.

Наш карколомний і суперечливий час для кожної небайдужої людини дає варіант вибору, водночас і муку вибору, майже фізичне відчуття переходу у нову якість. Пригадаймо, однак, і не відрікаймося діалектичного: перехід у новий стан залишає із попереднього якісні ознаки, їх кількість лише забезпечує і новий стан, і нову якість. Сам же етап переходу важкий, виснажливий, він роздвоює «я», тим більше, коли йдеться про натуру відверту та небайдужу. Бо можна рвати «корогви на криваві онучі», носити інші знамена, та важливіше спочатку відповісти собі на сумнів щодо права на віщування, уміння розпізнати «голос дракона і глас солов'я». Біймося тих, кому абсолютно все ясно. То троянські коні (не під сідло), провокатори кровопролиття або хворі люди. Вони переступлять через будь-кого, не відповідаючи за наслідки власного (насправді, завжди позиченого) пророцтва.

*... Стогне і пише поему
про брата
Брат, що підпалює
братову хату
Згадую і не згадаю ім 'я:
Я чи не я?*

Так чесно сказати може лише муж, що не боїться виділитися, що готовий відповідати за себе, за народ, за епоху.

Чи завжди і чи усі ми усвідомлюємо, що як сучасники, усі відповідальні одне за одного і за все наше спільне? Суєта творення сучасного світу значною мірою суєта і є, вона частково потверджує сізифів зміст тої праці, але праці, однак, необхідної. Звалюючи на себе відповідальність за її наслідки, запитуєш завсім непоетично:

*... Як навчитися прощати
і карати,
Щоб в оновленні і рості
був урок?
аби у продовженні запитання п
ередбачити і початок відповіді,
довкола якої б 'ється вже не одне
покоління українців:
Не лише ж отак —
од помилки до втрати.
А від втрати —
до новіших помилок?*

Піднявшись на зорі еволюції з рук, нам треба ще підвестися з колін, щоб не гнутися перед посвистом стріли, кулі, свистом натовпу. Пригнувшись, істини не знатимеш, будеш як багато хто (на щастя — не усі) перебувати в згубній ейфорії від просторікувань про велике оновлення, реформи і прогрес, наївно дивуючись при тому, що «під співи весільні» Вітчизна продана і перепродана з молотка. Таке, знаєте, зручне невігластво, душа «по колу козирем іде», коли клепають в твою шкіру, натягнуту на бубон демагогії та під дзенькальця прикуплених радіо і телебачення. А треба ж то жити в єдності душі й тіла, слова і дії, мови і вчинків. І тим виділяти, бо життя коротке, треба встигнути летіти і мислити. Адже ми живі люди, не камінні створіння.

*Камінні крила душу стисли.
Ти хоч під крилами тремтиш,
Що маєш голову й не мислиш,
Що маєш крила й не летиш?..*

Ми замірилися на величну і святу справу — будівництво нового суспільства і власної держави. Часу на те обмаль. Давайте скорочувати вишивати хороводи, голосіння та демонстративно святешне припадання до ікон. Все те не зайве, коли в міру. Треба виділятися працею, як робить те, загально кажучи, селянин, махнувши рукою на державу, зневірившись, на жаль, у її підтримці. Та розберімося нарешті з національним багатством, виробничими потужностями, землею. Воно буде зростати, не цураючись також зарубіжних інвестиційних ін'єкцій, чи під розмови про інвесторів просто переїде в руки чужих хазяїв, щоб управлятися не нашим законом? Якщо так станеться, то нам не треба президента, парламенту і уряду. Добрий світ нам ще раз допоможе — призначить гауляйтера. Він потім підкаже, хто ми такі, змалює національну ідею і розв'яже всі етнічні (в т.ч. мовні) проблеми, тим паче, що в світі загальноновживаних мов вистачає.

Якими ж будуть наше суспільство і держава, ми, кожен зокрема, мислимо? Чи нам не байдуже, чи й далі будемо приплескувати у долоні, коли винуватці злочинства «боротимуться» з організованою злочинністю, «апостоли» південних чи заокеанських богів вчитимуть любові до України, а вчорашні сексоти визначатимуть засади порядності і патріотизму? Все залежить він нас і від тебе, конкретний чоловіче, зокрема. Думай, якщо дано тобі голову і роби, бо раз живеш. Бо ми житимемо тут. Нам їхати немає куди. І тікати немає чого.

Ми — звідси родом.

Мы вечное эхо друг друга

«За мной, читатель! Кто сказал тебе, что нет на свете настоящей, верной, вечной любви? Да отрежут лгуну его гнусный язык! За мной, читатель, и только ш мной, и я покажу тебе такую любовь!»

Михаил Булгаков «Мастер и Маргарита»

— Там, в тумбочке, лежат конфеты. Мне Саша на избирательном участке купил. Если несложно, принесите, пожалуйста.

Целлофановый пакете развесным «Тузиком» был доставлен к столу. Рядом на тарелочке — сибирские пряники. Валентина Андреевна на правах хозяйки взялась разливать чай. От моей помощи категорически отказалась, несмотря на то, что чайничек для заварки был для нее слишком тяжел. Все манипуляции с ним она продельвала осторожно, огибая стоящие на столе баночки и бутылки с цветами. Цветы, правда, были не только на столе, но и на полу, подоконнике и больничных тумбочках.

Днем раньше с Валентиной Андреевной меня познакомил ее муж. Это было 25 июня 1994 года - в день президентских выборов в Украине. Мы столкнулись на медсестринском пункте случайно. Потом я его видела каждый день, вернее, вечер. Он презжал к ней

...Мы пили чай с «Тузиком», говорили об их детях и внуках, вязании, цветопоздно, после работы. И всегда с цветами. Перед дверью отделения он оставлял охрану, усталость и измотанность. Уходя, все это забирал с собой.

...Мы пили чай с «Тузиком», говорили об их детях и внуках, вязании, цве-

* Тут і далі виділення автора статті.

** Михайло Шевченко. «Мені на цьому світі не нажитись». Поезія. Харків: «Майдан», 1997. Михайло Шевченко. «Юне дівча обриває ромашку». Поезія. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1997.

1. Владимир Черепков. «Ясенец». Стихи, Донецк, ИПЦ «Бизнес-Донбасс», 1997.

2. Иван Дзюба. «Кавказ» Тараса Шевченко на фоне непреходящего прошлого. К, 1996.

3. Борис Олійник. Трубить Трубіж. Поема. 1997.

тах. Валентина Андреевна все время прислушивалась к приглушенному бормотанию радио. Было видно, что ее мысли не здесь. Она очень волновалась: не за результаты выборов, конечно. За него...

Отчего гармонь поет?

Оттого, что ты идешь по переулку...

Тридцать четыре года у них идет спор: Он говорит, что в тот день Она была в голубом, а Она утверждает, что платье было другого цвета. Подробности затерялись во времени. В памяти сохранились категории-антиподы: календарная дата и ощущение. 25 августа 1963 года — день рождения любви с первого взгляда. С тех пор этот день цветами и маленькими подарочками они отмечают ежегодно.

В этот день Александр вернулся в родное село после курсовой практики. Шесть месяцев до этого на полевых станах и полях Полтавщины он ремонтировал технику и убирал пшеницу комбайнами, которые лично видела только в фильме «Кубанские казаки». В отцовский дом третьекурсник сельхозакадемии привез чувство выполненного долга и 90 рублей — расчет за шесть месяцев.

Он стоял у колодца, построенного им вместе с братьями, когда на узкой улочке появилась Валентина. Тогда еще он не знал ни имени ее, ни племени. Они тогда даже не заговорили, но в том, что все началось именно в этот миг, оба не сомневаются.

Вечером в клуб на танцы Александр шел уже вооруженный знаниями. Друг Леня навел необходимые справки. Оказалось, что девятиклассница Валя Лавриненко — дочь любимого Сашиного учителя-математика. Эта новость поразила: «Как, у него есть дочка?!» Если учесть, что сельский учитель для учеников чуть меньше, чем Бог, то столь наивное изумление вполне понятно.

Знакомство состоялось на танцах. Но далось оно не легко, поскольку лишь полгода назад Александр впервые решился пригласить девушку на танец. А тут не просто девушку, а Ее...

...Какой танец танцевали, точно не помнят оба. «Что-то вроде «Карапета». Ни он, ни она в его исполнении не блистали, что, наверное, и скрасило неловкость.

На первое назначенное на следующий вечер свидание Александр опоздал. На час! Мало того, — он явился к Вале со свежепереломанным носом — в футболе он был куда азартнее, чем с девушками. Сейчас он говорит, что когда ее увидел, — понял для себя что-то очень важное, в чем тогда еще не отдавал отчета. Она прождала его целый час одна, на темном пустыре!

И было девять вечеров. Всего девять или целых девять. Они считают, что «если в жизни и было что-то самое светлое, то — эти вечера». Была луна, запах наступающей осени, ощущение щемящего, невыносимого счастья. И были его руки. Тогда — просто сильные. Это через 18 лет они станут самыми надежными в мире... Он брал ее на руки и носил по четыре километра от села к селу. Он любил ее носить на руках. Девять вечеров он был счастлив этим.

А потом он уехал в Киев, а она — в Донецк заканчивать десятый и одиннадцатый классы. Надо сказать, что почте они добавили работы: в последний год перед окончанием академии и школы писали друг другу каждый день, а то и чаще. Встречи были редкими. И причины тому не только объективные. Тетя, у которой в Донецке жила Валентина, была настроена против Саши: зачем Вале возвращаться в село, когда в

городе женихов полно? Говорят, даже жениха племяннице подыскала. Но тетины старания «испортил» случай. Валя сильно заболела. А

Саша к ней приехал. Одождал у друзей по общежитию олимпийку, брюки и приехал. Он всю ночь просидел у ее кровати. Официального предложения не было, все решилось само собой: они всегда будут вместе.

Он понимал, что женится, может, и рановато, но очень боялся потерять ее. Между нами, надо сказать, что Саша был жутко ревнивым. Носам поводов к ревности Вале никогда не давал. Никогда в жизни.

Затем — семь месяцев в разлуке. Виною тому опять футбол—только на этот раз Александр сломал ногу, которая больше чем полгода никак не хотела срастаться. За четвертый курс пришлось все сдавать экстерном.

...Он приехал на станцию поздно. Автобусы давно ушли, а ждать до утра — невозможно, ведь обещал ей, что утром будет. На подножке громыхающего товарняка Саша несся в ночь, оставляя позади выпускные экзамены, поэтическую студию Кононенко, студенческую жизнь и... детство.

На тебе сошелся клином белый свет...

Они поженились 18 июля 1965-го. Свадьба была очень скромной, ведь обе семьи достатком не могли похвастаться. Особых подробностей сейчас от жениха не услышишь: «Сельская свадьба — одно сплошное действо...». Но за память опять зацепилась луна и почему-то клеверный луг, где они с друзьями отплясывали до двух ночи.

В октябре Валя узнала, что беременна, а Сашу в ноябре призвали в ряды СА. Ему не хотелось ее оставлять. Ожидаемый ребенок преобразил Валу. Изменились ее походка, взгляд... Вместе с малышом в ней набирала силы Женщина. На это хотелось смотреть и смотреть. Но последующий год пришлось созерцать ландшафт, открывающийся с КП ракетной базы в Первомайске, Одессе, Херсоне... Валу он увидел лишь 25 апреля. Получить отпуск солдату, служащему только год, — тоже, знаете ли, кусок жизни.

Через окно Тарашанского роддома она умоляла забрать ее домой. Не любила Валя больницы. Нашел машину, привез жену домой. Ночью начались схватки... Метнулся в соседнее село за фельдшером, потом к другу — за машиной. Грузовой, разумеется, — уж какая была. И опять 14 километров по проселочной дороге. Фельдшерница — в кабине, Валя — в кузове, он рядом на коленях.

До рассвета бродил под окнами роддома. На несколько часов пошел вздремнуть к родственникам. В полдень вернулся и узнал, что родилась дочь, Ириной назвали.

Когда родители уходили на работу, деревянную кроватку с Ириной ставили у окна, чтобы она могла развлечься, рассматривая прохожих... Дочка развивалась очень быстро. Ей еще и года не было, когда она уже рассказывала стишок:

«Гей, заснула кішка!

Веселиться мишка,

В хоровод іде,

Діточок веде... »

Вместе с радостью первенца в дом пришло смутное ощущение тревоги: у Валентины начали проявляться симптомы непонятной болезни. Сейчас она считает, что все началось после первых родов. Он не уверен в этом, поскольку помнит, что еще до замужества Валя необъяснимо сильно мерзла (а это один из признаков того заболевания, которое спустя шесть лет определяют врачи). А иногда им кажется, что беда «висела» над ней с рождения. Дело в том, что в Валиной семье родилось четверо детей. Первым был сын. Второй — дочь, которую звали Валентиной. Но она умерла. Родившуюся следом за

ней девочку тоже нарекли Валентиной. Однако и она не зажила. Третью дочь Лавриненки опять назвали Валей. Плохая, говорят, примета...

Но все эти мысли были потом. А тогда они были счастливы. Ириша подрастала. Валентина была прирожденной матерью и хозяйкой. Сначала съемную квартиру, а потом и бывшую прачечную, в которой их семья прожила шесть лет, она превратила в уютное гнездо. Она могла создать уют из минимума. Те условия, в которых они жили много лет, Александр позже назовет «аккуратенькой нищетой». В эти годы он работал на производстве и преподавал в сельхозтехникуме. Взвалив на себя непомерное количество лекционных часов, приносил в дом 102 рубля. Когда они купили коляску, в доме был праздник. А когда неожиданно после перерасчетов Александр принес 600 (!) рублей отпускных, они просто не знали куда их девать, что делать с такими деньжищами?!

...А болезнь с жестоким упрямством все четче давала знать о себе. В жизнь Ирины вошло такое понятие как «мама в больнице». Врачи от чего-то лечили Валентину, но от чего — и сами вряд ли знали. В эти недели на хозяйстве оставался Александр. Он быстро освоил бытовые премудрости. Все в общем делал легко, вот только гладить постельное белье не любил. Да и сейчас не любит. А все остальное — запросто. Даже сейчас брюки утюжит только сам.

Несмотря на неважное самочувствие, Валентина закончила техникум, а самое главное — 28 апреля 1972 года родила вторую дочь. Сейчас ее муж утверждает, что если бы два дня она не тянула с госпитализацией (ей опять не хотелось в больницу), то дочери праздновали бы день рождения в один день. Руслана — такое имя малышке дала шестилетняя Ира.

Но роды не прошли без последствий: Валентина на несколько дней полностью потеряла зрение. Потом мир вернулся из темноты, но он уже никогда не был таким четким и ярким, как раньше. И пошли один за другим месяцы больниц, десятки диагнозов, процедур, улучшений и ухудшений.

Время шло. Александр работал и продвигался по службе. Ира училась. Руслана росла. А Валентина, никак не желая сдаваться недугу, по-прежнему работала на быткомбинате фанговщицей. Еще до рождения второй дочери она перешла в трикотажный цех, где в течение семи лет работала за ткацкой кареткой... На полях, где город помогал селу справиться с урожаем, она потеряла сознание. А ехать надо было: время такое, да и с начальницей не повезло.

В 1976-м Александр повез жену на консультацию в Киевскую областную больницу. Там впервые и был поставлен единственно верный и убийственный диагноз. Рубец от этой вести остался на его сердце навсегда. Многие годы соседства с бедой уже позже работали в них защитные функции. Но тогда...

Врач объяснил Александру, что советская медицина тут бессильна. Да и не только советская. Все, что можно сделать, — это попытаться задержать развитие болезни. Валентине дали инвалидность. Сначала вторую, затем первую группу. ...*Будут внуки, потом все опять повторится сначала...* Больниц стало все больше. Иногда Валентина проводила в них по 4—5 месяцев. Рвалась домой, но врачи не пускали. Каждый день он бывал у нее. Каждый день — передачи или цветы. Хозяйство полностью легло на его плечи. От бантиков до стирки, от воспитания детей до уборки. Помощи ждать было неоткуда. Все уже были взрослыми, даже маленькие дочки.

Были периоды, когда, казалось, руки должны опуститься. Валентина в больнице, а младшая, Лана, которой вот-вот идти в первый класс, заболевает болезнью Боткина. Утром он готовил первое и второе для Иры, затем заваривал шиповник и вез его Руслане, в обед или вечером вырывался к жене. И так — сорок дней...

Когда Александру Александровичу было 38, он впервые попал в санаторий. К этому времени он уже несколько лет работал в Киевском обкоме партии.

Ей уже было тяжело ходить. Он сносил Валентину Андреевну на руках по лестнице. Она крепко хваталась за его руку, и они медленно ходили по парку. На следующий год ноги совсем отказали. С тех пор она передвигается по миру, неся за собой ракушку инвалидного кресла-каталки. И тогда его руки стали самыми сильными, самыми главными и самыми надежными в жизни...

Дома маму старались оградить от хлопот по хозяйству. Многое она объективно уже делать не могла, но то, что все же могла, — ни за что не отдавала детям и мужу. Будучи натурой чрезвычайно активной, Валентина Андреевна не терпела бездействия. Затворничество тоже не было ее стихией: в доме очень часто бывали гости. С соседями — теплые ровные отношения. Половине дома Сан Саныч помогал чинить сантехнику. Силен был в столярном деле — отец еще в юности научил. Дома наместерил всего море: полочки, шкафчики, резные рамы для зеркал.

А Валентина Андреевна вязала. Вязала бесподобно. И дочек научила, но маму превзойти в этом ни Ира, ни Руслана не смогли. А вышивала как! Сюжеты находила в журналах; сама выдумывала, а часто и муж иодбрасы вал. Как-то срисовал в командировке орнамент со стен Фастовского цок 1; ла. В работе получилось красиво.

Вот так они и жили. И мир не делился на «до» и «после». По улицам ходило много здоровых и мертвых людей. А они уцелели, остались живыми, настоящими.

Дети выросли. Обе дочки, почти отлично закончив школу, получили хорошее образование. Ира — музыкальное, Руслана — педагогическое. Обе, как и мать, рано вышли замуж. Обе сделали самостоятельный выбор и обе — удачный. По-человечески удачный..

Ирина свою половинку нашла на музыкальном факультете пединститута, где училась параллельно с курсом в училище Глиэра. Юрий стал часто бывать у них дома. Темноглазый, чернявый, он вызвал у родителей Иры «опасение». Александру Александровичу почему-то вдруг показалось, что над дочерью нависла угроза перемены гражданства и переезда на жительство в другую страну... По своим специфическим каналам, которыми можно было воспользоваться, работая в обкоме партии, отец решил навести некоторые справки об избраннике дочери. Опасения не подтвердились, но стало известно другое, по тем временам куда более опасное, тем более для номенклатурного работника: в свое время отец и мать Юрия были репрессированы, как украинские националисты. Вечером он поделился этим с Валентиной Андреевной. Они вдвоем решили: раз Ира его любит, мешать им нельзя. А там — как будет. Александр Александрович сказал, что работу, если что, он себе найдет. (Кстати, в последние годы по политическим вопросам отец Юрия со сватом — единомышленники). Об этом случае ни Ира, ни Юрий, кажется, не знают до сих пор. Живут себе счастливо, растят двух сыновей Владислава и Ярослава. Богатством не избалованы: Юрий сейчас не работает, поскольку последнее место работы — музруконоди геля в санат ории для детей с церебральным параличом — сократили ит к! недост ат ка денег. В настоящее время играет на баяне и хорошо поет в ансамбле «Чумацкий шлях». Не думаю, что это доходно, но зато любимо.

Руслану с мужем Игорем познакомил не кто иной, как преподаватель истории в Русланном училище Мыкола Вересень. Тогда он еще был Николаем Сытником и его передачи не смотрела вся страна. Он сказал своему однокурснику на одном из вечеров в педучилище: «Присмотрись. Умная девчонка». В конце вечера Игорь, который был на одиннадцать лет старше Русланы, сказал: «Она не умная, она — мудрая». У Русланы и Игоря — дочка Даяна и сын Сашка. За это время Игорь защитился, а Руслана коренным

образом сменила профессию. Закончив престижные иностранные курсы парикмахерского дела, она стала очень хорошим мастером. Отец с одинаковой гордостью рассказывает как о том, что на показе коллекции Пьера Кардена прически манекенщицам делала его дочь, так и о том, что его стрижет только она.

Кто-нибудь из детей или внуков почти всегда в гостях у бабушки и дедушки. Александр Александрович как бы жалуется: «Когда они все собираются в доме, работать невозможно. А когда разъезжаются — тоже невозможно. От тоски. Особенно когда Валентина в больнице».

А земля рябиновая,

а земля сосновая...

А земля в цвету...

Утром у палаты Валентины Андреевны суетились врачи и медсестры. Ночью ей было плохо: сделался аллергический приступ — реакция на огромное количество принимаемых медикаментов.

Она сама рассказала мне об этом в обед, когда ей стало чуть лучше. Я спросила, почему уже два дня не видно Сан Саныча. Оказалось, что он в командировке в Вене и прилетит лишь сегодня вечером. «Знаете, — сказала она, — обычно, когда мне очень плохо, я прошу Бога помочь мне, дать силы не умереть. А сегодня ночью я почему-то обращалась к Саше. Потом уже поймала себя на мысли, что обращалась не к Богу, а к нему. Завтра его увижу и знаю, что станет легче».

...Вечером мы стояли с соседкой по палате в дверях корпуса и слушали цикад. Александр Александрович взбежал по лестнице ко входу. Разглядев меня в темноте, кажется, забыв поздороваться, спросил:

— Юля, что с Валентиной Андреевной?

— Ей ночью было плохо, но...

— Я так и знал: меня в Вене ночью как подбросило...

Последние его слова до меня донесли уже из глубины здания. С того вечера прошло почти три года. Валентину Андреевну я больше не встречала, но знаю, что за это время ей пришлось перенести серьезную операцию и что она держится молодцом.

Я не могла забыть об этой встрече. Встрече с такими человеческими отношениями. Не давал этого сделать и Александр Александрович, поскольку иногда, сидя в ложе прессы Верховной Рады, я наблюдала за тем, как председатель парламента Александр Мороз ведет сессию, совершает политические маневры, жонглирует регламентом, спорит и соглашается с депутатами. А воображение рисует картину, которую мне видеть не доводилось, но о которой много раз приходилось слышать: за три часа до начала пленарных заседаний охрана выкатила на улицу коляску. Он вынес свою Валентину из дома на руках, усадил в кресло, укутал пледом, и они пошли гулять. Кругом тишина, сосны и прозрачная тающая утренняя луна...

«Зеркало недели», 15 февраля 1997 г.

Юлия Мостовая